

KLAIPĖDOS UNIVERSITETAS
BALTIJOS REGIONIO ISTORIJOS IR ARCHEOLOGIJOS INSTITUTAS
ISTORIJOS IR ARCHEOLOGIJOS KATEDRA

Monika Lileikė
2 kurso Kraštovaizdžio archeologijos programos studentė

ARCHEOLOGINIŲ OBJEKTŲ SUVOKIMAS IR TEISINIS
REGLAMENTAVIMAS LIETUVOS TSR 1940-1985 METAIS
PERCEPTION OF ARCHAEOLOGICAL OBJECTS AND ITS
LEGAL REGULATION IN LITHUANIA SSR 1940-1985

Magistro baigiamasis darbas

Mokslinis darbo vadovas:
doc. dr. Gintautas Zabiela

Klaipėda, 2016

Turinys

Įvadas	3
Istoriografijos ir šaltinių apžvalga	6
1. Archeologinių objektų apskaitos formavimosi procesų pradžia Lietuvos teritorijoje (XIX a. vidurys – 1940 m.)	11
1.1. Archeologinių objektų apskaitos procesų Lietuvos teritorijoje XIX a. – XX a. pr. analizė.....	11
1.2. Archeologinių objektų apskaita ir apsauga tarpukario Lietuvoje 1919 – 1940 m.....	12
2. Pirmasis Kultūros paminklų apsaugos įstatymas Lietuvoje 1940 m.	15
2.1. Pokyčiai kultūros vertybių apskaitos teisiniame reglamentavime 1941-1944 m.	18
3. „Archeologinių paminklų“ sąvokos kaita po Antrojo pasaulinio karo Lietuvos TSR	23
3.1. 1949 m. nutarimo <i>Dėl priemonių kultūros paminklų apsaugai gerinti</i> turinys ir poveikis archeologinių objektų teisiniam suvokimui bei apskaitai	24
3.2. Žvalgomosios archeologinės ekspedicijos Lietuvos TSR. Tarp teorijos ir praktikos	29
3.3. 1967 metų <i>Kultūros paminklų apsaugos įstatymo</i> turinio analizė ir taikymas	31
3.4. 1977 m. <i>Istorijos ir kultūros paminklų apsaugos ir naudojimo įstatymo</i> turinio analizė bei lyginimas	41
4. 1982 m. nutarimo <i>Dėl istorijos ir kultūros paminklų apsaugos ir naudojimo nuostatų</i> turinio analizė. Deklaruoti pokyčiai ir realūs pasikeitimai	45
Išvados	51
Šaltinių ir literatūros sąrašas.....	53
Summary	59

Įvadas

Architektas ir paveldosaugininkas Jonas Rimantas Glemža teigia, kad: „Kultūros paveldas yra vertingas praeities reliktas ir dokumentas, istorinės raidos liudytojas. Visuomenei jis turės didelę kultūrinę reikšmę ir ateityje. Todėl kultūros paveldo išsaugojimas ir perdavimas ateities kartoms yra labai aktualus. Šio tikslo įgyvendinimas yra sudėtingas ir atsakingas procesas“¹. Šis teiginys tik patvirtina kultūros paveldo objektų išsaugojimo procesų tyrimų aktualumą. Lietuvos TSR priimti įstatymai bei nurodymai, skirti medžiaginių praeities relikto išsaugojimui paveikė ir tai, ką ir šiuo metu suvokiame archeologiniu paveldu, ir kaip jis yra saugomas. Kaip kultūros paveldo dalis archeologiniai paminklai turi vertingųjų savybių, kurios išskiria juos iš kitų paveldo grupių, tad Lietuvos TSR jų apskaitai ir išsaugojimui buvo skirti atskiri įstatymai bei nutarimai. Šie dokumentai ir yra šio **magistrinio darbo tyrimo objektas**, nes jų pagrindu egzistavę įstatymai, reglamentavę archeologinių paminklų apsaugą ir tyrimus, suteikia galimybę suvokti teisinio reglamentavimo kismą ir poveikį archeologiniams tyrimams Lietuvos TSR. Tarybiniu laikotarpiu egzistavęs teisinis archeologinių, kaip ir visos kultūros, vertybių reglamentavimas turi glaudžias sąsajas su šiandieniniu archeologiniu paveldu. Ne viena archeologų ir paveldosaugininkų karta pagrindus teisiniui reglamentavimui gavo studijuodami ir dirbdami Lietuvos TSR universitetuose ir kitose institucijose. Dalis teisnių aktų ir Lietuvai atkūrus nepriklausomybę nenustojo galioti dar penketą metų. Taip pat perimti ir visi iki tol sukaupiti apskaitos duomenys. O teigiama ar neigiama įtaka, padaryta kai kuriems archeologiniams objektams, tiek praturtino, tiek ir sumenkino žinias apie archeologinį paveldą.

Temos problema, naujumas ir aktualumas: Lietuvos archeologijos mokslo istorijoje archeologinių objektų suvokimas ir teisinis reglamentavimas Lietuvos TSR kol kas nėra sulaukęs atskiro tyrimo, tačiau analizuojami procesai yra išlaikę ryšį su dabartiniu archeologinio paveldo teisiniu reglamentavimu ir apsauga². Tyrime siekiama išanalizuoti istoriografijoje ir Lietuvos archeologijos mokslo istorijoje dar nekeltus klausimus – kaip ir kodėl kito archeologijos objektų teisinis reglamentavimas tarybiniu laikotarpiu? Taip pat bus siekiama atsakyti kaip šie procesai veikė

¹ GLEMŽA, J. R. *Nekilnojamojo kultūros paveldo apsauga ir tvarkymas*. Vilnius, 2002, p. 10.

² 1990 m. priimtas Lietuvos Respublikos Kultūros Paveldo Inspekcijos Laikinasis Įstatymas, [interaktyvus], [žiūrėta 2016 03 20]. Prieitis per internetą: <http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_l?p_id=430&p_tr2=2>. Šis įstatymas turėjo 1977 m. Istorijos ir kultūros paminklų apsaugos įstatymo gaires. Kiti archeologinių objektų apsaugai skirti įstatymai naujai priimami kiek vėliau ir galioja iki šių dienų: *Nekilnojamojo kultūros paveldo apsaugos įstatymas* (1994 m. gruodžio 22 d. Nr. I-733), *Lietuvos Respublikos įstatymas dėl Lietuvos Respublikos nekilnojamųjų kultūros vertybių apsaugos įstatymo įgyvendinimo* (1995 m. sausio 24 d. Nr. I-761), *Kilnojamųjų kultūros vertybių apsaugos įstatymas* (1996 m. sausio 23 d. Nr. I-1179), *Statybos įstatymas* (1996 m. kovo 19 d. Nr. I-1240), *Žemės įstatymas* (1994 m. balandžio 26 d. Nr. I-446), *Teritorijų planavimo įstatymas* (1995 m. gruodžio 12 d. Nr. I-1120), *Saugomų teritorijų įstatymas* (1993 m. lapkričio 9 d. Nr. I-301), *Žemės reformos įstatymas* ir kt.

Lietuvos LTSR vykdytus lauko archeologinius tyrimus bei rastų archeologinių objektų apskaitą, o jei ne, tai kodėl jų galėjo būti nesilaikoma?

Chronologinės ribos: 1940–1985 metai. Chronologinio laikotarpio pradžia pasirinkta 1940 m. liepos 20 d., kuomet buvo priimtas pirmasis Lietuvos TSR Kultūros paminklų apsaugos įstatymas, pradėjęs kultūros vertybių apskaitos teisinį reglamentavimą. Į nurodytą laikotarpį patenka ir 1941 – 1944 m. periodas, kuomet Lietuva buvo okupuota Vokietijos. Tai įtakos archeologinių objektų apskaitai ir apsaugai neturėjo, nes liko galioti 1940 m. liepos 20 d. *Kultūros paminklų apsaugos įstatymas*. Tyrimas baigiamas 1985 m., tuometiniam TSRS vadovui M. Gorbačioviui paskelbus pertvarkos (rusiškai *perestrojka*) politiką. Ir nors Lietuvos TSR pertvarka pradžioje buvo mažai juntama, palaipsniui susidarė naujos sąlygos spręsti daugelį vidaus problemų, tame tarpe ir paminkloaugines.

Tikslas: nustatyti, kaip teisiu požiūriu buvo suvokiami archeologiniai paminklai Lietuvos TSR (1940-1985 m.).

Uždaviniai:

1. Išanalizuoti termino „archeologinis paminklas“ sąvokos kaitą teisiniuose dokumentuose Lietuvos TSR.
2. Išsiaiškinti, kaip buvo reglamentuojama archeologinių objektų apskaita ir apsauga Lietuvos TSR.
3. Ištirti, kaip Lietuvos TSR egzistavęs archeologinių paminklų apsaugą ir apskaitą reglamentavę įstatymai veikė mokslinius archeologinius tyrimus.

Metodologija: siekiant įgyvendinti išsikeltą tyrimo tikslą ir uždavinius pasitelkiamas šaltinių ir literatūros analizės metodas. Lyginamasis metodas taikomas lyginant priimtų įstatymų laikymosi tvarką su tuo, kaip iš tikrųjų buvo vykdomi lauko archeologiniai tyrimai remiantis šiuos tyrimus vykdžiusių archeologų prisiminimais. Tiesa, būtina suvokti, kad konkretaus asmens prisiminimai apie praeities įvykius yra subjektyvus šaltinis, nes šis asmuo įvykusiems procesams priskiria asmenines „interpretacijas“. Tačiau, pasitelkus šį šaltinį, galima pastebėti tam tikras tendencijas (kokių numatytų reikalavimų buvo laikytasi, o kokių ne), ko ir bus siekiama šiame moksliniame darbe. Taip pat bus pasitelkiamas aprašomasis metodas siekiant į kontekstą įtraukti analizuojamų įstatymų priėmimo aplinkybės ir poveikį.

Darbo struktūra. Magistrinį darbą sudaro: įvadas, šaltinių ir istoriografijos apžvalga, tiriamoji dalis bei išvados. Tiriamoji dalis suskirstyta į keturis skyrius. Pirmajame skyriuje siekiama išsiaiškinti archeologinių vertybių apskaitos proceso pradžią Lietuvos teritorijoje XIX a. viduryje – 1940 m. (tiesa, ši darbo dalis peržengia nurodytas tyrimo chronologines ribas, ji vis dėlto darbe yra, kadangi suteikia informacijos apie analizuojamų procesų *ištakas*). Antroji magistrinio darbo dalis skirta

pirmojo kultūros paminklų apsaugos įstatymo bei jo nuostatų analizei. Ši dalis apima ir kultūros vertybių apskaitos teisinį reglamentavimą 1941-1944 m. Trečiasis tyrimo skyrius skirtas archeologinių objektų apskaitos po Antrojo pasaulinio karo analizei ir yra išskirtas į keturis poskyrius: 1) 1949 m. nutarimo *Dėl priemonių kultūros paminklų apsaugai gerinti* turinio ir poveikio archeologinių objektų teisiniam suvokimui bei apskaitai tyrimas; 2) žvalgomosios archeologinės ekspedicijos Lietuvos TSR analizė; 3) 1967 metų *Kultūros paminklų apsaugos įstatymo* ir jo taikymo instrukcijos turinio analizė; 4) 1977 m. *Istorijos ir kultūros paminklų apsaugos ir naudojimo įstatymo* turinio analizė bei lyginimas. Ketvirtajame skyriuje analizuojamas 1982 m. Lietuvos TSR Ministrų Tarybos nutarimas *Dėl Istorijos ir kultūros paminklų apsaugos bei naudojimo nuostatų*. Skyriuje aiškinamasi kodėl šios nuostatos buvo priimtose ir kokius pokyčius jos atnešė į Lietuvos TSR iki tol egzistavusią archeologinių objektų apsaugos sistemą. Magistrinio darbo tyrimas baigiamas išvadomis.

Istoriografijos ir šaltinių apžvalga

Archeologinių paminklų apskaitos išskyrimas iš bendros kultūros objektų apsaugos sistemos ir kūrimasis Lietuvos TSR nėra sulaukęs atskirų mokslinių tyrimų. Iki XX a. 6-tojo dešimtmečio archeologijos mokslas tiriamu laikotarpiu buvo suvoktas kaip pagalbinė istorijos mokslo šaka³. Gal dėl „nedėkingos padėties“ archeologijos mokslas ir archeologinių vertybių apskaitai buvo gana sudėtinga „išsikovoti“ stipresnes pozicijas mokslinių tyrimų ir publikacijų erdvėje. Dar viena problema, jog profesionalių archeologų rengimas nuo 1940 m. Lietuvoje nebuvo nesklandiai vykdomas, o tai galėjo sąlygoti, kad šios srities profesionalų nebuvo daug. Galima prielaida, jog dėl įvardintų priežasčių, neskaitant mokslo regresijos Antrojo pasaulinio karo metais, archeologiniai objektai bei vertybės (archeologinių vertybių inventorizacija ir apskaita) didesnio dėmesio kol kas tyrimų srityje nėra sulaukę.

Pirmasis darbas kuriame analizuojami ir apžvelgiami archeologiniai paminklai Lietuvos TSR buvo 1958 m. publikuotas Reginos Volkaitės-Kulikauskienės studija „Lietuvos archeologiniai paminklai ir jų tyrinėjimai“⁴. Studija parengta vadovaujantis 1949 m. *Lietuvos Ministrų Tarybos priimtu nutarimu* Nr. 184⁵. Pirmame skyriuje analizuoti archeologiniai paminklai, kurie išskirstyti į archeologinių paminklų grupes: senosios gyvenvietės, laidojimo paminklai, kiti archeologiniai paminklai bei jų pogrupius. Antrasis skyrius skirtas metodiniams ir praktiniams archeologinių paminklų tyrimams bei aprašymams. Tai pirmasis išsamus darbas skirtas archeologams rengti ir greičiausiai jis šiam tikslui ir buvo naudojamas. Darbo prieduose pateikiama informacija, t. y. 1949 m. Lietuvos Ministrų Tarybos priimtas nutarimas Nr. 184 ir kiti archeologinės apskaitos dokumentai, atskleidžiantys kuo vadovaujantis parengta ši studija. Pateikiama medžiaga dalinai atspindi nutarime reglamentuotas archeologines vertybes (nutarime pateikiamas archeologinių vertybių požiūriu išsamesnis sąrašas⁶), kurios privalėjo būti apskaitomos. R. Volkaitė-Kulikauskienė pateikia archeologo darbą ir archeologinių vertybių apsaugą kaip mokslinius tyrimų procesą tiek praktiniu, tiek teoriniu požiūriu. Pagal juos pirminėje padėtyje nuodugniai ištirtas bei atidengtas paminklas tampa, istoriniu šaltiniu⁷. Po šios studijos publikavimo beveik du dešimtmečius nebuvo parengta atskirų (konkrečių) tyrimų archeologinių vertybių apsaugai analizuoti. Atkreiptinas dėmesys į tai, kad

³ Lietuvos archeologijos bruožai. Vilnius, 1961, p. 5.

⁴ VOLKAITĖ-KULIKAUSKIENĖ, R. *Lietuvos archeologiniai paminklai ir jų tyrinėjimai*. Vilnius, 1958.

⁵ LIETUVOS TSR MINISTRŲ TARYBA. Lietuvos TSR Ministrų Tarybos nutarimas Nr. 184. Dėl priemonių kultūros paminklų 169 apsaugai pagerinti ir kultūros paminklų apsaugos nuostatai. 1949 m. kovo mėn. 21 d., Vilnius. VOLKAITĖ-KULIKAUSKIENĖ, R. *Lietuvos archeologiniai paminklai ir jų tyrinėjimai*. Vilnius, 1958.

⁶ Ibid.

⁷ Ibid., p. 133-134.

1967 m. buvo patvirtintas naujasis *Kultūros paminklų apsaugos įstatymas*, o 1972 m. šio įstatymo taikymo instrukcijos. Nuo pirmojo įstatymo priėmimo 1940 m. iki antro svaraus ir išsamaus įstatymo parengimo praėjo trys dešimtmečiai, taigi kyla klausimas ar išties archeologai nesusidurdavo su konkrečiomis problemomis apskaitant archeologinį paveldą, kad tokiu ilgiu chronologiniu laikotarpiu nebuvo parengta jokia kita metodinė-pagalbinė priemonė tiek archeologams, tiek paveldosaugoje dirbusiems asmenis? Šis klausimas kol kas lieka atviras. 1976 m. Eugenijaus Jovaišos ir Juozo Markelevičiaus išleista metodinė priemonė „Lietuvos TSR archeologijos paminklai ir jų apsauga“⁸ greičiausiai turėjo būti parengta pagal 1967 m. įstatymo⁹ gaires, tačiau lyginant minėtą įstatymą su autorių knygoje patektu archeologinių paminklų grupavimu galima pastebėti nemažai neatitikimų. Ši metodinė-pagalbinė priemonė funkcijas rengiant kvalifikuotus specialistus galinčius atlikti archeologinius tyrimus, taip pat vykdyti jų apsaugą bei išmanyti egzistavusią archeologinių objektų apsaugą. Pirmojoje šio darbo dalyje išskirtos trys paminklų grupės: 1) senovės gyvenvietės ir piliakalniai; 2) laidojimo paminklai; 3) kiti archeologiniai paminklai bei jų pogrupiai. Antrosios dalies prieduose buvo pateikti archeologinių paminklų apskaitai reikalingų dokumentų sąrašai: pasas, apskaitos kortelė, įsipareigojimas saugoti archeologijos paminklą, kultūros paminklo (ne pastato) techninės apžiūros aktas.

Po 1970 m. dėmesys archeologiniams paminklams „sustiprėja“¹⁰, tai demonstruoja pradėti keisti teisiniai leidiniai, skirti archeologiniams objektams Lietuvos TSR. Pagrindinis ir vienintelis istoriografijoje esantis straipsnis, skirtas tiriamosios temos objektui — Broniaus Dakanio 1988 m. spalio mėn. parengtos tezės tema „Archeologijos paminklų apskaita Lietuvoje“¹¹. Šiame tyrime B. Dakanis trumpai pristatė archeologinių paminklų apskaitos raidą Lietuvos teritorijoje nuo XVI a.

⁸ JOVAIŠA, E.; MARKELEVIČIUS, J. *Lietuvos TSR archeologijos paminklai ir jų apsauga*. Vilnius, 1976.

⁹ LIETUVOS TSR AUKŠČIAUSIOJI TARYBA. *Lietuvos TSR kultūros paminklų apsaugos įstatymas*. 1967. Vilnius. In *Kultūros-švietimo įstaigų administravimo žinyras*. Vilnius, 1975.

¹⁰ 1974 m. pradedami leisti *Lietuvos TSR archeologijos atlaso* tomai. Pirmas tomas publikuotas 1974 m. Jis buvo skirtas akmens ir žalvario paminklams: *Lietuvos TSR archeologijos atlasas. Akmens ir žalvario amžiaus paminklai*. T. I. Red. RIMANTIENĖ, R. Vilnius, 1974; Antras tomas išleistas 1975 m. — piliakalniais: *Lietuvos TSR archeologijos atlasas. Piliakalniai*. T. II. Red. TAUTAVIČIUS, A. Vilnius, 1975. Trečias tomas išleistas 1977 m. — I-XIII a. pilkapynams ir senkapiams: *Lietuvos TSR archeologijos atlasas. I-XIII a. pilkapynai ir senkapiai*. T. III. Red. RIMANTIENĖ, R. Vilnius, 1977. Ketvirtas tomas 1978 m. — I-XIII a. radiniams: *Lietuvos TSR archeologijos atlasas. I-XIII a. radiniai*. T. IV. Red. TAUTAVIČIUS, A. Vilnius, 1978. 1977 m. išleisti Lietuvos TSR Kultūros paminklų sąrašai: *Lietuvos TSR kultūros paminklų sąrašas. Vietovių ir asmenų rodyklė*. Sud. IMBRASIENĖ, B. Vilnius, 1977. Publikuoti ir į kraštotyros judėjimus orientuoti ir paveldo objektų išsaugojimą skirti darbai (tiesa, ši publikacija išleista jau vėlyvuju sovietmečiu), pavyzdžiui, RAČKAUSKAS, K. *Kraštotyros sąjūdis Lietuvoje 1961-1986 m.* Vilnius, 1987. Kultūros paveldo klausimai buvo keliami konferencijų metu: 1967-1987 m. istorijos ir kultūros paminklų tyrinėjimai. *Konferencijos pranešimų tezės*. Vilnius, 1987). 1988 m. išleidžiamas Lietuvos TSR istorijos ir kultūros paminklų sąvado I tomas: *Lietuvos TSR istorijos ir kultūros paminklų sąvadas*. T. 1, Vilnius, 1988.

¹¹ DAKANIS, B. Archeologijos paminklų apskaita Lietuvoje. *Aktualūs kultūros paminklų tyrinėjimų uždaviniai*. Vilnius, 1988, p. 98-108.

(pirmųjų žinomų paminklų užrašymo, t. y. M. Strijkovskio minėjimų) iki, autoriaus nuomone, teigiamą ir neigiamą įtaką turėjusių veiksnių archeologinių vertybių apsaugos raidai XX a.¹² Išsamiai B. Dakanis pateikia ir apibrėžimą kas 1988 m. buvo suvokta archeologiniu paminklu¹³.

Pirmasis bandymas analizuoti 1940 m. priimtojo kultūros paminklų apsaugos įstatymo atsiradimo aplinkybes po Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo buvo atliktas archeologo Gintauto Zabelos¹⁴. Įstatymų raidą ir istorines jų priėmimo aplinkybes bendrais bruožais pateikia istorikė Jūratė Markevičienė įvadinėje enciklopedijos *Kultūros paminklų enciklopedijos Rytų Lietuva antrojo tomo*¹⁵ dalyje. 1999 m. Prano Kulikausko ir Gintauto Zabelos išleista *Lietuvos archeologijos istorija (iki 1945 m.)*¹⁶. Leidinyje analizuota archeologijos mokslui nusipelnusių asmenų bei organizacijų veikla, tačiau nekeliami klausimai dėl archeologinių vertybių apskaitos bei problematikos.

Tiesa, pastebėtina, kad susidomėjimas archeologijos mokslo situacija Lietuvos LTSR yra išaugęs, o tokias prielaidas leidžia konstatuoti ir archeologo Raimondo Vytenio Sidrio straipsnis *Kasinėjimai be teorijos?*¹⁷ ir po šio straipsnio susiformavusi vieša polemika bei archeologo Mykolo Michelberto atsakymas į minėtą publikaciją *Amerikiečio žvilgsnis į Lietuvos archeologiją*. Pastabos R. V. Sidrio straipsnio paantraštėse.¹⁸ Apie archeologijos mokslo situacija Lietuvoje nuo 1940 iki šių dienų kelia Ieva Paberžytė ir Andre Costopoulou publikacijoje *The Evolution Of Current Trends In Lithuanian Archaeology: Soviet Past And Post-Soviet Present*¹⁹. Šios diskusijos leidžia teigti, kad siekiant išanalizuoti archeologijos mokslo situaciją Lietuvos TSR reikalinga suvokti, kas buvo reglamentuota archeologiniu paminklu (bei kaip šie paminklai buvo apskaitomi), kadangi šis suvokimas gali įvesti į vykstančias diskusijas aiškumo bei konkretumo.

Magistrinio darbo temai artimų bei aktualių paveldosaugos situaciją Lietuvoje XX a. analizavusių tyrimų suaktualėjimas lietuviškojoje istoriografijoje pastebimas nuo 2000 m.²⁰. Tačiau

¹² Ibid., p. 99-102.

¹³ Pateikiamos paminklų grupės su tiksliais apibrėžimais, paminkliško nustatymo kriterijais ir kiti terminai. DAKANIS, B. Op. cit., p. 102-103.

¹⁴ Straipsnyje pristatomas Pirmojo Lietuvos kultūros paminklų apsaugos įstatymo projektas, įstatymo rengimo istorija ir pateikimas. Pateiktas ir 1939 m. įstatymo projektas, analizuojant šį įstatymą galima daryti prielaidą, kad pasiremiant jo įstatymo pagrindu buvo parengtas 1940 m. Kultūros paminklų apsaugos įstatymas Pirmojo Lietuvos kultūros paminklų apsaugos įstatymo projektas. *Kultūros paminklai*. Vilnius, Nr. 2, 1995, p. 149-157.

¹⁵ MARKEVIČIENĖ, J. *Kultūros paminklų enciklopedija. Rytų Lietuva*. Vilnius, T. 2, 1998, p. 6-11.

¹⁶ KULIKAUSKAS, P.; ZABIELA, G. *Lietuvos archeologijos istorija (iki 1945 m.)*. Vilnius, 1999.

¹⁷ SIDRYS, R. V. *Kasinėjimai be teorijos? Kritiškas optimisto žvilgsnis į Lietuvos archeologiją*. In *Lietuvos sovietinė istoriografija. Teoriniai ir ideologiniai kontekstai*. Vilnius, 1999, p. 205-238.

¹⁸ MICHELBERTAS, M. *Amerikiečio žvilgsnis į Lietuvos archeologiją*. Pastabos R. V. Sidrio straipsnio paantraštėse. *Archaeologia Lituana*. 2001, T. I, p. 144-148.

¹⁹ PABERŽYTĖ, I.; COSTOPOULOS, A. *The Evolution Of Current Trends In Lithuanian Archaeology: Soviet Past And Post-Soviet Present*. *Lietuvos Archeologija*. Vilnius, T. 35, 2009. p. 95-116.

²⁰ Istorikės dr. Rasos Čepaitienės disertacija: ČEPAITIENĖ, R. *Kultūros paveldo sampratos XX a. Lietuvoje*. (Disertacija) Vilnius, 2003 (2005 m. R. Čepaitienė parengė monografiją: ČEPAITIENĖ, R. *Laikas ir akmenys*.

reikia pripažinti, kad daugiausia dėmesio šiuose tyrimuose skiriama architektūros ir meno sričių kultūros vertybių išsaugojimo klausimams, kultūros paveldo objektų, bendrąja prasme, sampratos ir idėjinių modelių analizei bei plėtotei. Nepaisant to, kad šiuo metu studijų paminklosaugai bei paveldotvarkai totalitariniu laikotarpiu yra parengta nemažai, tenka pripažinti, kad archeologinio paveldo įteisavimo (į paveldinimo) klausimai kol kas nėra sulaukę išsamaus tyrimo, tai tik įrodo, kad egzistuoja išsamios šių procesų studijos poreikis. Viena aktualiausių kultūros paveldo objektų apsaugai skirtų studijų yra *Nekilnojamojo kultūros paveldo apsauga ir tvarkymas*²¹. Jono Rimanto Glemžos studijoje pateikiama kultūros paveldo raida Europoje ir Lietuvoje, supažindinama su Lietuvos, pasaulio ir Europos kultūros paveldo apsaugos dokumentais, pristatomi svarbiausi 1950 - 2000 m. restauruoti objektai. Išskirtina ir istorikės Rasos Čepaitienės monografija *Laikas ir akmenys. Kultūros paveldo sampratos moderniojoje Lietuvoje*²², kurioje analizuojama kultūros paveldo bei istoriniu ir kultūrinio paveldo apsauga Lietuvoje. Tačiau R. Čepaitienė savo tyrime neišskiria konkrečių paveldo objektų grupių (pvz. architektūros, meno, istorijos, archeologijos ar kt.), o tiria kultūros paveldo sampratos raidą bendrąja prasme. Straipsnyje *Požiūriai į kultūros paveldą dabarties Lietuvoje*²³ R. Čepaitienė paliečia darbe analizuojamą chronologinį laikotarpį ir šiam priskiria „nuopelną“ dėl vieningos paveldo politikos nesusiformavimo²⁴.

Šaltiniai. Archeologinių vertybių apskaitos tyrime remiamasi šiais šaltiniais: kultūros objektų apsaugą reglamentavusiais įstatymais, nuostatomis, nutarimais bei jų taikymo instrukcijomis. Tyrimo tikslo ir uždavinių realizavimui remiamasi šiais dokumentais (įstatymai): 1940 m. liepos 20 d. priimtu

Kultūros paveldo sampratos moderniojoje Lietuvoje. Vilnius, 2005); doc. dr. Editos Riaubienės apgynė menotyros krypties disertaciją: RIAUBIENĖ, E. *Lietuvos architektūros paveldosauga (1918 - 2000): teisinės galimybės ir tvarkymo rezultatai*. (Disertacija) Vilnius, 2003; 2004 m. apginta Eglės Navicikienės menotyros krypties disertacija: NAVICKIENĖ, E. *Nauja architektūra Lietuvos didžiųjų miestų istorinėje aplinkoje 1950-2003 metais*. (Disertacija) Vilnius, 2004 ; 2009 m. Margarita Janušonienė apgina menotyros krypties disertaciją: JANUŠONIENĖ, M. *Valstybinė meno vertybių apsauga Lietuvoje 1919-2006 m.: istorinė raida ir rezultatai*. (Disertacija) 2009, Vilnius; 2010 m. apginta menotyros krypties Jolitos Butkevičienės disertacija: BUTKEVIČIENĖ, J. *Lietuvos mūrinės architektūros. Paveldotvarkos tendencijos sovietmečiu*. (Disertacija) Vilnius, 2010; taip pačiais metais apginama ir Salvijaus Kulevičiaus istorijos mokslo krypties disertacija: KULEVIČIUS, S. *Lietuvos paveldosaugos idėjiniai modeliai ir jų raiška sovietmečiu*. (Disertacija) Vilnius, 2010; Istorijos krypties Agnės Vaitkuvienės disertacija: VAITKUVIENĖ, A. *Kultūros palikimo įpaveldinimo procesai sovietinėje ir posovietinėje Lietuvoje*. (Disertacija) Vilnius, 2010; Šiuo laikotarpiu (Po 2000 m.) publikuota visa eilė mokslinių publikacijų kuriuos analizuojami paveldosaugos problematikos klausimai, į kurių lauką patenka ir archeologinio paveldo klausimai: BRAŽENAITĖ –DIJOKIENĖ, D. Paveldo sampratos kaita XX a. Lietuvoje. Urbanistika ir architektūra. Vilnius, t. 24, 2000, p. 72–77; ČEPAITIENĖ, R. Požiūriai į kultūros paveldą dabarties Lietuvoje *In Kultūros paminklai*. Vilnius, Nr. 9, 2002, p. 10-19; Išskirti ir publikacija publikacija, kurioje analizuojama kokia žala buvo vykdomas Lietuvos archeologiniams paminklams: BAUBONIS, Z; VAITKUVIENĖ, A. Lietuvos archeologinių vietų žalojimai *In Kultūros paminklai*. Vilnius, Nr. 9, 2002.

²¹ GLEMŽA, J. R. Op. cit., Vilnius.

²² ČEPAITIENĖ, R. *Laikas ir akmenys. Kultūros paveldo sampratos moderniojoje Lietuvoje*, 2005

²³ ČEPAITIENĖ, R. Požiūriai į kultūros paveldą dabarties Lietuvoje *In Kultūros paminklai*. Vilnius, 2002, p. 10-19

²⁴ Ibid., p. 17.

*Kultūros paminklų apsaugos įstatymu*²⁵, po beveik trisdešimties metų priimtu antruoju kultūros paminklų apskaitą reglamentuojančių įstatymu – 1967 m. balandžio 15 d. *Kultūros paminklų apsaugos įstatymas*²⁶. Taip pat ir kitais dokumentais, skirtais kultūros paminklų apsaugai: 1940 m. spalio 5 d. *Kultūros paminklams apsaugoti įsakymu*²⁷, 1940 m. spalio 30 d. – *Taisyklėmis kultūros paminklų apsaugai vykdyti*²⁸ ir *Kultūros paminklams registruoti įsakymu*²⁹, 1942 m. birželio 17 d. patvirtintos *Kultūros paminklų inventorizacijos taisyklėmis*³⁰, 1949 m. kovo 21 d. priimtu Lietuvos TSR Ministrų tarybos nutarimu (Nr. 184) *Dėl Priemonių Kultūros Paminklų Apsaugai Pagerinti ir Kultūros Paminklų Apsaugos Nuostatų*³¹, 1972 m. lapkričio 23 d. patvirtinta 1967 m. balandžio 15 d. *Kultūros paminklų apsaugos įstatymo taikymo instrukcija*³², 1977 m. gruodžio 22 d. *Istorijos ir kultūros paminklų apsaugos ir naudojimo įstatymu*³³ bei 1982 m. Lietuvos TSR Ministrų Taryba patvirtintu nutarimu *Dėl Istorijos ir kultūros paminklų apsaugos ir naudojimo nuostatų*³⁴.

Atsiminimai. Taip pat vertingos informacijos analizuojant archeologinių vertybių suvokimo ir apskaitos problematiką Lietuvos TSR suteikia archeologų Prano Kulikausko³⁵ ir Rimutės Rimantienės³⁶ atsiminimai. Išskirtini architekto Jono Rimanto Glemžos atsiminimai³⁷, kuriuose jų autorius pateikia kultūros objektų apsaugą Lietuvos TSR reglamentavusių įstatymų priėmimo aplinkybes ir niuansus, kurie papildė tiriamą temą.

²⁵ Lietuvos TSR Kultūros paminklų apsauga : įstatymas ir įsakymai. Vilnius, 1940.

²⁶ LIETUVOS TSR AUKŠČIAUSIOJI TARYBA. Lietuvos TSR kultūros paminklų apsaugos įstatymas. 1967. Vilnius. In *Kultūros-švietimo įstaigų administravimo žinynas*. Vilnius, 1975.

²⁷ Kultūros paminklams apsaugoti įsakymas, Tarybų Lietuva, Nr. 5, 1940. X. 5 d. Pasirašytas Švietimo Liaudies Komisarų A. Venclovos. *Lietuvos TSR Kultūros paminklų apsauga. Įstatymas ir įsakymai*. Vilnius, 1940.

²⁸ Taisyklės kultūros paminklų apsaugai vykdyti, „Tarybų Lietuva“, Nr. 26, 1940. X. 30 d. Pasirašytos Švietimo Liaudies Komisarų A. Venclovos *Lietuvos TSR Kultūros paminklų apsauga. Įstatymas ir įsakymai*, 1940.

²⁹ Kultūros paminklams registruoti įsakymas. *Tarybų Lietuva*, Nr. 26, 1940. X. 30.

³⁰ ŠVIETIMO GENERALINIS TARĖJAS. Kultūros paminklų inventorizacijos taisyklės [interaktyvus]. [žiūrėta 2016-03-27]. Prieitis per internetą: <http://www3.lrs.lt/pls/inter/w5_show?p_r=883&p_d=9713&p_k=1#Inventorizacija>.

³¹ LIETUVOS TSR MINISTRŲ TARYBA. Lietuvos TSR Ministrų Tarybos nutarimas Nr. 184. Dėl priemonių kultūros paminklų 169 apsaugai pagerinti ir kultūros paminklų apsaugos nuostatai. 1949 m. kovo mėn. 21 d., Vilnius. VOLKAITĖ-KULIKAUSKIENĖ, R. Lietuvos archeologiniai paminklai ir jų tyrinėjimai. Vilnius, 1958, p. 159-174

³² LIETUVOS TSR AUKŠČIAUSIOJI TARYBA. Lietuvos TSR kultūros paminklų apsaugos įstatymas. 1967. Vilnius. In *Kultūros-švietimo įstaigų administravimo žinynas*. Vilnius, 1975; Lietuvos TSR Kultūros ministerija. Kultūros paminklų apsaugos įstatymo taikymo instrukcija. 1972 m. lapkričio 23 d. Vilnius. In *Kultūros-švietimo įstaigų administravimo žinynas*. Nr. 387. Vilnius, 1975.

³³ LIETUVOS TSR AUKŠČIAUSIOJI TARYBA. Lietuvos TSR istorijos ir kultūros paminklų apsaugos ir naudojimo įstatymas. 1977 m. gruodžio 22 d. Vilnius. [interaktyvus]. [žiūrėta 2016-03-27]. Prieitis per internetą: <http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_l?p_id=1075452&p_tr2=2>.

³⁴ LIETUVOS TSR MINISTRŲ TARYBA. Lietuvos TSR Ministrų Tarybos nutarimas Dėl Istorijos ir kultūros paminklų apsaugos ir naudojimo nuostatų. Nr. 338, 1982 m. gruodžio 6 d. Vilnius. In *Istorijos ir kultūros paminklų apsaugos ir naudojimo nuostatai*. Vilnius, 1983.

³⁵ KULIKAUSKAS, P. *Kelias į archeologiją*. 2003, Vilnius.

³⁶ RIMANTIENĖ, R. *Aš iš dvidešimtojo amžiaus : pluoštas archeologės prisiminimų*. Vilnius, 2010.

³⁷ GLEMŽA, J. Paveldosaugos raidos fragmentai (atsiminimai) In *Kultūros paminklai*. Vilnius, Nr. 19, 2015, p. 145-187.

1. Archeologinių objektų apskaitos formavimosi procesų pradžia Lietuvos teritorijoje (XIX a. vidurys – 1940 m.)

Analizuojant archeologinių vertybių apskaitą Lietuvos TSR 1940 m. – 1990 m. reikia žinoti ir procesus vykusius iki nurodyto chronologinio laikotarpio. Archeologinės vertybės, kaip kultūrinio paveldo tyrimų dalis, moderniąją savo sampratą įgijo visai neseniai³⁸. Iki to archeologiniai objektai ir jų apsauga buvo analizuota bendrame kultūros paveldo apsaugos ar archeologijos mokslo kontekstuose. Taigi siekiant atsakyti, kaip archeologinės vertybės buvo apskaitomos ir teisiškai reglamentuojamos tiriamu laikotarpiu, būtina trumpai apžvelgti, kaip su archeologijos objektais elgtasi nuo XIX a. vidurio iki 1940 m.

1.1. Archeologinių objektų apskaitos procesų Lietuvos teritorijoje XIX a. – XX a. pr. analizė

Susidomėjimas archeologiniu paveldu Lietuvoje kilo XIX a. viduryje (apie 1850 m.), kai 1855 m. vasario 2 d. Rusijos imperijoje buvo įkurta Imperatoriškoji archeologijos komisija. Rusijos imperijos sudėtyje buvusius Lietuvos aktyvistus, tai paskatino kurti archeologinę komisiją Lietuvoje. 1859 m. balandžio 29 dieną Rusijos imperatorius patvirtino Vilniaus laikinąją archeologijos komisiją, kurios veikimo laikas buvo labai trumpas – vos dešimtmetis. Per šį laikotarpį nedaug kas nuveikta³⁹. Po 1863 m. sukilimo Laikinosios archeologijos komisijos veikla buvo sustabdyta, o rūpestis archeologijos paveldu tapo labiau mėgėjišku ir neturėjo atskiro bei atsakingo *valstybinio* aparato. Nors komisija buvo likviduota, tačiau užmegzti ryšiai su Rusijos imperijos archeologais nenutrūko⁴⁰. Šiuo laikotarpiu buvo bandoma kurti metodines priemones archeologinių objektų skirstymui, taip pat teisinės priemones, institucijas archeologinių ir kitų kultūros vertybių apskaitai vykdyti⁴¹. Domėjimasi medžiaginiu paveldu skatino augantis nacionalinis išsilaisvinimo judėjimas. XX a.

³⁸ Archeologinių vertybių samprata keitėsi XX a. pab. – XXI a. pr. 1990 m. priimtas Lietuvos Respublikos Laikinasis kultūros paveldo apsaugos įstatymas, kuriame dar gausu nuorodų į Lietuvos TSR *Istorijos ir kultūros paminklų apsaugos ir naudojimo įstatymą*. Kiek vėliau priimant 1995 m. Lietuvos Respublikos įstatymą *Dėl Lietuvos Respublikos nekilnojamųjų kultūros vertybių apsaugos įstatymo įgyvendinimo* teisiškai nutraukiamos sąsajos su 1977 m. priimtu įstatymu ir kultūros „paminklas“ 1990 m. įgavęs „paveldo“ sąvoką tampa suvokiamas kaip kultūros „vertybė“.

³⁹ Plačiau apie Vilniaus laikinosios archeologijos komisijos veiklą: KULIKAUSKAS, P.; ZABIELA, G. *Lietuvos archeologijos istorija (iki 1945 m.)*. Vilnius, 1999, p. 58–68; Kova dėl Istorijos: *Vilniaus senienų muziejus (1855–1915)*. Vilnius, 2015.

⁴⁰ KULIKAUSKAS, P.; ZABIELA, G. *Lietuvos archeologijos istorija (iki 1945 m.)*. Vilnius, 1999, p. 98.

⁴¹ TAMULYNAS, L. Lietuvos archeologijos sąsajos su Sankt Peterburgo institucijomis iki 1918 m. *Lietuvos archeologijos šaltiniai Sankt Peterburge*. Vilnius, 2011, p. 15–40.

pradžioje kultūros paminklų apsauga veikė kaip paminklosauga⁴², tačiau didesnis dėmesys skiriamas griūvantiems architektūros paminklams (Trakų pilis, Šv. Mykolo, Šv. Onos bažnyčios ir pan.). Taigi, archeologinės vertybės šiuo laikotarpiu buvo reglamentuojami kaip paminklosaugos objektai.

1.2. Archeologinių objektų apskaita ir apsauga tarpukario Lietuvoje 1919 – 1940 m.

1919 m. rugpjūčio 18 dieną, jau nepriklausomos Lietuvos Respublikos laikotarpiu, pasirašytas įsakymas dėl Valstybinės archeologijos komisijos prie Švietimo ministerijos įkūrimo. Šios Valstybinės archeologijos komisijos veikla istoriografijoje yra sulaukusi nemenko dėmesio⁴³. Komisijos veikla nuo pat įkūrimo nebuvo nuosekli. Pirminis įsteigtos Valstybinės archeologijos komisijos tikslas buvo rūpintis kultūros paminklų apsauga (neiškiriant archeologinių vertybių), kultūros vertybių sugrąžinimu į Lietuvą, bei vykdyti praeities liekanų tyrinėjimus, tačiau kiek vėliau tikslas pasikeitė. Apie 1935 m. pradėta orientotis į kultūros paminklų apsaugą ir registravimą, tačiau šią veiklą nuo 1936 m. perėmė naujai įkurtas Vytauto Didžiojo Kultūros muziejus⁴⁴, ir norint produktyviai dirbti reikėjo sukurti metodiką, kaip vykdyti kultūros vertybių apsaugą bei apskaitą, kaip rinkti informaciją apie paveldo objektus. Tam reikėjo ne tik suinteresuotų ir tam darbui pasirengusių specialistų, tačiau ir lėšų, kurių nepriklausomybę atkūrusiai Lietuvos Respublikai trūko. Komisija veikė su pertraukomis, tačiau buvo įdėtas didžiulis indėlis į kultūros paminklų apsaugą bei atlikti parengiamieji darbai kultūros paminklų apsaugos įstatymo sukūrimui⁴⁵. Visuomenės *romantiškas* požiūris į kultūros paminklus susirūpinimą kėlė ne vienam specialistui, dėl to reikėjo kurti įstatymą, kuris reglamentuotų ne tik paminklų apsaugą, tačiau ir numatytų nuosavybės bei apskaitos problemų sprendimo būdus.

Apie XX a. trečiąjį dešimtmetį susiformuoja poreikis kurti kultūros objektų apskaitos juridinę bazę. Įstatymo projektas buvo rengiamas ilgą laiką (1926, 1933-1934, 1938 ir 1939 m. Švietimo ministerija teikė įstatymo projektus Vyriausybei), tačiau iki 1940 metų sovietų okupacijos jis taip ir nebuvo priimtas, o kultūros vertybių apskaitos klausimai liko neišspręsti. 1931 m. priimta Tarptautinė

⁴²Šiame darbe paminklosauga laikoma praeities objektų įpaminklinimu, t. y. jų atrinkimas pagal moksliskumo (svarbos) kriterijus, apskaita, reikšmės priskyrimas, taip suteikiant kultūros vertybei institucinę apsaugą.

⁴³MAČIULIS, D. Kultūros paveldo apsauga nepriklausomoje Lietuvoje (1918–1940). In *Lituanistica*. Nr. 4, 2003, p. 18–40; MISIUS, K. Valstybinės archeologijos komisija ir jos veikla. In *Kultūros paminklai*. Nr. 11. Vilnius, 2004, p. 3–32.

⁴⁴KULIKAUSKAS, P.; ZABIELA, G. *Lietuvos archeologijos istorija (iki 1945 m.)*, p. 186.

⁴⁵ZABIELA, G. Pirmojo Lietuvos kultūros paminklų apsaugos įstatymo projektas, In *Kultūros paminklai*. Nr. 2. Vilnius, 1995.

Atėnų chartija⁴⁶ neturėjo didesnio praktinio atgarsio 1940 m. liepos 20 d. kultūros paminklų apsaugos įstatyme. Prie įstatymo kūrimo ir kultūros vertybių apsaugos prisidėjo tuometinis Vytauto Didžiojo Kultūros muziejus, vykdęs paminklų konservavimo darbus. Muziejaus veiklos dėka buvo sustabdytas ne vienas kultūros paminklų griovimas bei niokojimas. Kokiomis istorinėmis ir politinėmis aplinkybėmis buvo priimtas pirmasis kultūros paveldo vertybių apsaugos įstatymas istoriografijoje išsamiai yra tyrusi Rasa Čepaitienė⁴⁷.

J. R. Glemža studijoje *Nekilnojamo kultūros paveldo apsauga ir tvarkymas*, teigia, jog paminklosauga nuo 1945 m. buvo kuriama iš naujo ir pagal sovietinę sistemą ir jos teisinius aktus, tačiau nustojus galioti 1940 m. liepos 20 d. įstatymui ir jį papildantiems aktams, kurie buvo priimti pirmaisiais Lietuvos okupacijos mėnesiais, dar trejus metus nebuvo patvirtintas nė vienas įsakymas dėl kultūros paminklų apsaugos. Tik 1948 m. TSRS Ministrų Taryba patvirtino kultūros apsaugos nuostatus bendrus visoms tarybinėms respublikoms. Šiuo pagrindu Lietuvos TSR buvo priversta patvirtinti Maskvos siųstas nuostatas, tai buvo padaryta 1949 m. kovo 21 d. Nuostatomis sovietinė administracinė valdžia kultūros paveldo struktūrą tvarkė decentralizuojant už paveldo apsaugą atsakingas organizacijas.

Kitokia archeologinių objektų apsaugos ir apskaitos padėtis buvo Vilniaus krašte, kadangi jis 1920 – 1939 m. buvo aneksuotas Lenkijos. Čia nuo 1922 m. lapkričio 1 dienos pradėjo galioti Lenkijos paveldosaugos sistema, turėjusi kur kas daugiau patirties teisinėje srityje⁴⁸. Dar 1918 m. spalio 18 d. Lenkijoje buvo patvirtintas *Lenkijos Respublikos regentų tarybos dekretas dėl meno ir kultūros relikvų globos*⁴⁹, kurios buvo papildytos 1936 m. spalio 24 d. *Lenkijos Respublikos ministro aplinkraščiu „Dėl senųjų miestų ir senamiesčių rajonų miestuose savitumo apsaugos“*⁵⁰. Šis

⁴⁶1931 m. priimtoje tarptautinėje Atėnų chartijoje dėmesys buvo skirtas kultūros paminklų (ypač) konservavimui.

⁴⁷R. Čepaitienė, teigia, jog įstatyminiu požiūriu „negalima kultūros paveldo idėjų raidos etapų automatiškai tapatinti su valstybingumo lūžius žyminčiais laikotarpiais“, nors paveldo sistema buvo kuriama, tačiau procesas liko neužbaigtas. Antikvarizmą (XVIII-XIX a.) keitė paminklosauga, o nuo šios pereita prie kompleksinės paveldosaugos. ČEPAITIENĖ, R. *Laikas ir akmenys. Kultūros paveldo sampratos moderniojoje Lietuvoje*. Vilnius, 2005, p. 371-373.

⁴⁸GLEMŽA J. R., *Nekilnojamojo kultūros paveldo apsauga ir tvarkymas*, 2002, Vilnius, p. 24.

⁴⁹1918 m. spalio 18 d. *Lenkijos Respublikos regentų tarybos dekretą dėl meno ir kultūros relikvų globos* sudarė 35 straipsniai. Reliktai skirstyti į 3 kategorijas: kilnojamieji, nekilnojamieji ir iškasenos bei radiniai. Reliktu dekretu laikyta „tai kiekvienas kilnojamas ir nekilnojamas objektas, būdingas tam tikrai epochai, turįs meninę, kultūrinę, istorinę, archeologinę ar paleontologinę vertę, patvirtintą valstybinės valdžios sprendimu“.

BRAŽENAITE-DIJOKIENĖ, D. Paveldosaugos sampratos kaita XX a. Lietuvoje. *Urbanistika ir architektūra*. T. XXIV (Nr. 2). 2000, Vilnius, p. 74.

⁵⁰Šiuo dekretu buvo praplėstas relikto apibrėžimas – „tai ne tik senojo miesto pavieniai pastatai ar jų grupės, bet miesto planas kaip visuma, su visomis detalėmis, t. y. gatvių bei aikščių sandara, gatvių plotis, aukštingumas bei profilis, būdinga pastatų bendro tūrio struktūra ir visi ją sudarantys elementai, pagaliau tiesiog visuma savito išpūdžio, kurį suteikia konkretus miestas ar jo dalis ir kurį formuoja taip pat gatvių apstatymas, grindiniai, apšvietimas, reklama, vitrinos ir t. t.t., taip pat tyla ar gatvių šurmuly ir tam tikri, miestui ar jo konkrečiai daliai būdingi papročiai“. BRAŽENAITE-DIJOKIENĖ D. Paveldosaugos sampratos kaita XX a. Lietuvoje, p. 74.

dokumentas įpareigojo miesto valdytojus parengti reliktinių vietų sąrašus ir vietines statybų taisykles⁵¹. Dėl Lenkijos valstybės įdirbio konservavimo ir restauravimo srityse, Vilniaus krašte buvo restauruojami ir konservuojami tiek istorine, tiek archeologine prasme svarbios vietos – Vilniaus katedra, Trakų salos pilis⁵². Šie darbai nesibaigė ir Lietuvai atgavus Vilniaus kraštą (1939 m. rugsėjo 1 d.).

Istoriografijoje mažai pateikiama žinių apie Klaipėdos krašto kultūros paminklų apsaugos niuansus. Yra žinoma, jog Petras Tarasenska 1923-1926 m. atlikdamas karinę tarnybą Klaipėdoje minimaliai žvalgė archeologinius objektus⁵³. Apskritai buvo naudotasi prieškario vokiečių archeologų įdirbiu.

⁵¹ Ibid., p. 74.

⁵² GLEMŽA, J. R. Nekilnojamojo kultūros paveldo apsauga ir tvarkymas, p. 24-25.

⁵³ VAITKEVIČIUS, V. Iš „Lietuvos archeologijos medžiagos“ istorijos. In *Lietuvos archeologija*. T. 35. Vilnius, 2009 p. 55.

2. Pirmasis Kultūros paminklų apsaugos įstatymas Lietuvoje 1940 m.

Po 1940 m. birželio 14 d. Lietuvos okupacijos, sovietinė valdžia aktyviai pradėjo vykdyti „kultūrinę revoliuciją“⁵⁴, į kurios įtakos sferą pateko ir kultūros paveldas. Greitą Lietuvos integraciją į TSRS sudėtį liudija pirmasis išsamus paminklosauginę veiklą reglamentavęs dokumentas – *Lietuvos Kultūros paminklų apsaugos įstatymas*⁵⁵ priimtas dar 1940 m. liepos 20 d., t. y. praėjus vos mėnesiui po okupacijos pradžios⁵⁶ ir likus vienai dienai iki Lietuvos TSR paskelbimo Liaudies Seime. Iki 1941 m. Lietuvos TSR vyko aktyvus kultūros apsaugos įstaigų kūrimas ir jų veiklą nustatančių dokumentų rengimas, šį darbą atliko archeologijos srityje patirties turėję asmenys. Naujoji valdžia pasinaudojo ankstesniu kultūros paveldo puoselėtojų įdirbiu kultūros objektų apsaugos bei priežiūros srityje. Politinių pertvarkų eigoje okupacinė valdžia priėmė Kultūros paminklų apsaugos įstatymą, parengtą vadovaujantis 1939 m. rugpjūčio 25 d. *Kultūros paminklų apsaugos įstatymo*⁵⁷ projektu. Įstatymas buvo priimtas atlikus korektūras, tačiau aiški įstatymo struktūra neišlaikyta. Jis turėjo tik 17 bendrųjų straipsnių (1939 m. įstatymo projektas turėjo 42 straipsnius), kurie kultūros vertybių grupių apskaitos ir apsaugos reglamentavimo atžvilgiu buvo neišbaigti. Įstatymo neišbaigtumas sąlygojo, kad prie Švietimo ministerijos (kaip įstatyme numatytos kultūros objektų apsaugos priežiūrą vykdančios institucijos) buvo įsteigta Kultūros paminklų apsaugos įstaiga, kurios atsakomybėje buvo įstatymo vykdymas ir kontrolė. Po Lietuvos aneksijos Švietimo ministerija pradėjo rengti pradinį įstatymą papildančius dokumentus: 1940 m. spalio 5 d. – *Kultūros paminklams apsaugoti įsakymas*⁵⁸, bei 1940 m. spalio 30 d. – *Taisyklės kultūros paminklų apsaugai vykdyti*⁵⁹ ir *Kultūros paminklams registruoti įsakymas*⁶⁰. Visi išvardyti dokumentai sumažino pačio pradinio įstatymo teisinę vertę, nepaisant to reikia pripažinti, jog jie visi buvo skirti kultūros paminklų, kurie įstatyme įvardijami bendrąja prasme,

⁵⁴ ANTANAITIS, K. Lietuviškoji sovietinė nomenklatūra. In *Darbai ir dienos*. Nr. 7 (16), Kaunas. 1998. p. 68.

⁵⁵ Vyriausybės Žinios, 1940 m. liepos 25 d. Nr. 720, Kaunas, p. 1-2. Kultūros paminklų apsaugos įstatymas. Priimtas 1940 m. liepos 20 d. Kaune. Pasirašytas J. Paleckio (E. Respublikos Prezidento pareigas) ir prof. V. Krėvės-Mickevičiaus (Ministro Pirmininko Pavaduotojo). *Lietuvos TSR Kultūros paminklų apsauga : įstatymas ir įsakymai*. Vilnius, 1940.

⁵⁶ Paveldo apsaugos sistemą kuriančių aktų iki 1940 m. greičiausiai nebuvo priimta dėl Rusijos imperijos politinių sprendimų (Vilniaus universiteto uždarymas, spaudos draudimas ir pan.), o vėliau, t. y. Lietuvai atkūrus nepriklausomybę pasivyti aplinkines šalis buvo itin sunku. Buvo judama link to imant pavyzdį iš Vokietijos ir Švedijos (MARKEVIČIENĖ, J. *Kultūros paminklų enciklopedija. Rytų Lietuva*. Vilnius, T. 2, 1998.) Nors įstatymas buvo parengtas anksčiau (1939 m.), tačiau tuo metu jį priimti sutrukdė Antrasis pasaulinis karas. ZABIELA, G. 1940 m. Kultūros paminklų apsaugos įstatymas Pirmojo Lietuvos kultūros paminklų apsaugos įstatymo projektas, p. 149-150..

⁵⁷ Pirmasis Lietuvos kultūros paminklų apsaugos įstatymo projektas publikuotas doc. dr. Ginto Zabiela straipsnyje, kuriame pateikiamas originalus projektas su šiuolaikiniais atitikmenimis. ZABIELA, G. Op. cit., p. 149-150.

⁵⁸ Kultūros paminklams apsaugoti įsakymas, Tarybų Lietuva, Nr. 5, 1940. X. 5 d. Pasirašytas Švietimo Liaudies Komisar A. Venclovos *Lietuvos TSR Kultūros paminklų apsauga : įstatymas ir įsakymai*. Vilnius, 1940.

⁵⁹ Taisyklės kultūros paminklų apsaugai vykdyti, „Tarybų Lietuva“, Nr. 26, 1940. X. 30 d. Pasirašytos Švietimo Liaudies Komisar A. Venclovos. *Lietuvos TSR Kultūros paminklų apsauga : įstatymas ir įsakymai*. Vilnius, 1940.

⁶⁰ Kultūros paminklams registruoti įsakymas, „Tarybų Lietuva“, Nr. 26, 1940. X. 30. Pasirašytas Švietimo Liaudies Komisar A. Venclovos. *Lietuvos TSR Kultūros paminklų apsauga : įstatymas ir įsakymai*. Vilnius, 1940.

kaip „<...> kilnojamieji ir nekilnojamieji daiktai, kurie dėl savo mokslinės, istorinės, meninės ar kitos reikšmės pripažįstami saugotinais“⁶¹ apsaugai ir apskaitai.

1940 m. spalio 20 d. parengtose paminklų apsaugos vykdymo taisyklėse – *Taisyklėse kultūros paminklų apsaugai vykdyti*, išskiriamos kultūros paminklų grupės pagal amžių ir tipą: proistorės laikų kultūros vietos ir radiniai, istorinių laikų senovės kultūros palaikai, mūro ir medžio senovinės architektūros palaikai, senovinio meno ir mirusiųjų menininkų kūriniai, senoviniai taikomojo meno daiktai, etnografiniai rinkiniai⁶². Archeologinių vertybių įvardijimas, kaip proistorės laikų kultūros vietos ir radiniai, įstatyme atspindėjo dar XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios susiformavusią archeologų tyrimų koncepciją. Iki Antrojo pasaulinio karo viduramžių laikotarpio archeologiniai objektai tyrinėti tik atsitiktiniais atvejais. Jie dažniausia buvo tiriami norint rasti proistorės paminklus (tiriami buvo senkapiai ir piliakalniai)⁶³, todėl greičiausia esant gajai šiai tradicijai proistorės laikų kultūros vietų ir radinių grupėje, kuri pagal specifiką atitinka archeologines vertybes, atsiduria šie objektai: piliakalniai, pylimai, perkasai, senovės sodybų vietos, jų liekanos žemėje ir vandenyje, senovės dirbtuvių vietos, žemgrindos, kūlgrindos ir kitokie senovės keliai, alkos, aukurai, stabakuliai, senovės kulto medžiai, miškeliai ir kitos senovės kulto vietos, akmenys su dubenimis, pėdomis, įrašais ir kitais ženklais, pilkapiai, griautiniai bei degintiniai kapai ir kitokios senovės laidojimo vietos, kitokios proistorinių radinių vietos žemėje ir vandenyje, proistoriniai akmenys, kaulo, rago, molio, medžio, metalo dirbiniai, audiniai ir jų dalys ir liekanos. Galima konstatuoti, jog archeologiniais paminklais buvo laikytos proistorės gyvenvietės, šventvietės bei laidojimo paminklai. Antrajai įstatyme minimai kategorijai „istorinių laikų senovės kultūros palaikai“ priskiriamos ir proistorės laikų kultūros vietos ir radiniai – istoriniais laikais. Taip šios nuostatos praplečia archeologinių vertybių apskaitos ir apsaugos galimybes. Archeologijos paminklai įgauna pagrindą turėti kelių paminklų statusą, dėl ko paminklai galėjo tapti kompleksinės paveldotvarkos dalimi. Archeologinių vertybių apskaitai didelį poveikį turėjo 1940 m. spalio 30 d. paskelbtas *Kultūros paminklams registruoti įsakymas*⁶⁴, kuriame Šveitimo Liaudies Komisaras Antanas Venclova įsakė, jog taisyklėse minimi paminklai turi būti apskaityti, t. y.: „2. Valdžios ir savivaldybių įstaigų, visų religinių organizacijų ir bendruomenių turto administratoriai ir privatūs asmenys, turį savo žinioje kultūros paminklų apsaugai vykdyti 2 str. suminėtų kultūros paminklų, ne vėliau kaip per 2 mėnesius

⁶¹ Vyriausybės Žinios, 1940 m. liepos 25 d. Nr. 720, Kaunas, p. 1-2. Kultūros paminklų apsaugos įstatymas. Priimtas 1940 m. liepos 20 d. Kaune. Pasirašytas J. Paleckio (E. Respublikos Prezidento pareigas) ir prof. V. Krėvės-Mickevičiaus (Ministro Pirmininko Pavaduotojo). *Lietuvos TSR Kultūros paminklų apsauga : įstatymas ir įsakymai*. Vilnius, 1940.

⁶² *Lietuvos TSR Kultūros paminklų apsauga : įstatymas ir įsakymai*. Vilnius, 1940.

⁶³ KUNCEVIČIUS A. Lietuvos viduramžių archeologijos tyrimai (1), Istorija, 2002, LIII, p. 4.

⁶⁴ Kultūros paminklams registruoti įsakymas, „Tarybų Lietuva“, Nr. 26, 1940. X. 30. Pasirašytas Šveitimo Liaudies Komisar A. Venclovos. *Lietuvos TSR Kultūros paminklų apsauga : įstatymas ir įsakymai*. Vilnius, 1940.

šį įsakymą paskelbus, turi Kultūros Paminklų Apsaugos Įstaigai prisiūsti turimų kultūros paminklų tikslų sąrašą ir aprašymą⁶⁵. Atsižvelgiant į istorines 1940 m. aplinkybes mažai tikėtina, kad visi kultūros paminklai, tame tarpe ir archeologinės vertybės, pagal cituotą punktą buvo apskaitytos iki tų pačių metų gruodžio 20 d. Šis laikotarpis buvo per trumpas ir išsamiai bei kokybiškai apskaitai užtikrinti.

Kultūros paminklų apsaugos vykdymo taisyklėse buvo nurodyta saugoti ir netyrinėtus paminklus, kol bus nustatyta jų vertė. Be to, nei įstatyme, nei jo pagrindu parengtose nuostatuose nėra tiksliai įvardijama kokio amžiaus ar laikotarpio vertybės yra saugotinos. Yra žinoma, jog kultūros vertybių registras buvo atliktas tik su kilnojamais kultūros paminklais, esančiais pas auksakalius ar dvaruose. Dalis surašytų paminklų buvo perduoti į muziejus, kita dalis – palikti pas savininkus, kurie įgalioti juos saugoti⁶⁶.

1940 m. įstatyminiame bloke apibrėžiamos aplinkybės, kuriomis remiantis nekilnojamųjų kultūros paminklų, jų dalių ar grupių aplinka gali būti apsaugoma, t. y. tik tais atvejais, jei jos pakitimas galėtų pakenkti kultūros paminklo būklei, medžiaginėms savybėms ir estetinėms formoms⁶⁷. Taigi, šiuo laikotarpiu Lietuvoje buvo saugomi tik paminklai, bet nebuvo reglamentuotos apsauginės zonos ir veikla jose. Tai turėjo apsunkinti Kultūros paveldo apsaugos įstaigos veiklą. Archeologinių vertybių išsaugojimo kriterijai ir įvertinimas buvo paliktas apskaitą vykdžiusio organo – Kultūros paminklų apsaugos Tarybos – rankose.

Reglamentuojant archeologinių tyrimų metu, ar tiesiog atsitiktinai, rastų daiktų priklausomybę pirmumo teisė buvo teikiama valstybei. Rasti vertingąsias savybes turintys daiktai, neturintys savininko, iškart tapdavo valstybės nuosavybe ir turėjo būti pristatyti Kultūros paminklų apsaugos įstaigos nurodytam muziejui. Įvairiais partijos nutarimais pagrįstas įstatymo punktas turėjo veikti, kaip paskatinimas nepasilikti daiktų sau ir taip užtikrinti didžiosios dalies radinių patekimą į valstybės kontrolę, be to, už radinio perdavimą buvo galima gauti premiją. Keista, kad nebuvo numatyta tokių daiktų apskaitos vykdymo darbai bei jų kontrolė, belieka numanyti, jog jie buvo tinkamai apskaitomi muziejuose.

Nors profesionalių (konkretų archeologinį įsilavinimą įgijusių asmenų) archeologų Lietuvoje TSR buvo vos keli⁶⁸, nebuvo pamiršta tvarkingai reglamentuoti archeologinių tyrimų tvarką– „<...>

⁶⁵ Kultūros paminklams registruoti įsakymas, „Tarybų Lietuva“, Nr. 26, 1940. X. 30. Pasirašytas Švietimo Liaudies Komisarų A. Venclovos. *Lietuvos TSR Kultūros paminklų apsauga : įstatymas ir įsakymai*. Vilnius, 1940.

⁶⁶ MARKEVIČIENĖ, J. *Kultūros paminklų enciklopedija*. Rytų Lietuva, p. 8.

⁶⁷ Taisyklės kultūros paminklų apsaugai vykdyti, „Tarybų Lietuva“, Nr. 26, 1940. X. 30 d. Pasirašytos Švietimo Liaudies Komisarų A. Venclovos. *Lietuvos TSR Kultūros paminklų apsauga : įstatymas ir įsakymai*. Vilnius, 1940. p. 15.

⁶⁸ Tuo metu archeologiniais tyrimais užsiėmė Jonas Puzinas, Pranas Baleniūnas, Vladimiras ir Elena Holubovičiai (Vilniuje).

leidimai daryti kasinėjimus priešistorinėse, istorinėse ar kitose vietose KPA Tarybos gali būti duodami tik asmenims, turintiems šiam darbui atitinkamas kvalifikacijas ir su sąlyga, kad visi radiniai su atitinkamomis apyskaitomis būtų perduoti KPA Įstaigos nurodytam muziejui⁶⁹. Atskirai reglamentuotas aktualus archeologiniams tyrimams žalos atlyginimas. Taigi, nuostoliai padaryti archeologinių tyrimų metu turėjo būti atlyginami savininkui pagal laisvą susitarimą. Tokio susitarimo nepasiekus, numatyta sudaryti komisiją iš seniūno, burmistro ir dviejų valstiečių ar pareigūnų, kurie turėję išspręsti atlygio klausimą. Šis žalos atlyginimo reglamentavimas neatrodo palankus archeologinių paminklų atžvilgiu dėl to, kad atlygį vertinti galėjo dažniausia supratimo apie paminklus neturintys žmonės, o tai galėjo lemti archeologinių vertybių niokojimą. Pirmojo *Kultūros paminklų apsaugos įstatymo* su jį papildančiais teisiniais dokumentais turėjo pagreitinti ne tik visų kultūros vertybių, tačiau ir archeologinių paminklų apskaitą ir tuo pačiu apsaugą, bet joje galima įžvelgti netikslumų ir pildytinų momentų.

1940–1941 m. Lietuvos TSR vykdė 15 archeologinių tyrimų, kuriuos vykdė Pranas Baleniūnas⁷⁰. Tokiems tyrimams didelę įtaką turėjo *aktyvūs* žmonės, kurie pranešdavo Vytauto Didžiojo kultūros muziejaus darbuotojams apie ardomus kapinynus. Šių tyrimų vykdymui buvo skirta gana nemažai lėšų iš valstybės biudžeto⁷¹. Vadovaujantis 1940 m. įstatymu ir atliktų archeologinių paminklų tyrimų vietomis, galime daryti išvadą, jog valstybė rėmė kritinės būklės objektų archeologinius tyrimus arba dėmesys buvo skiriamas objektams pradėtiems tirti dar nepriklausomoje Lietuvoje. Kultūros vertybių apskaita buvo orientuota ne į archeologinį paveldą, o į dvaruose esančių, daugiausia kilnojamųjų objektų, apskaitą ir apsaugą. Trumpai įsigalioję dokumentai, skirti archeologijos objektams apskaityti ir reglamentuoti, neigavo praktinės vykdymo paskirties.

2.1. Pokyčiai kultūros vertybių apskaitos teisiniame reglamentavime

1941-1944 m.

Iki 1941 m. sausio 1 d. nespėjus įgyvendinti visuotinės Švietimo ministerijos nustatytos Lietuvos TSR kultūros paminklų registracijos (daugiausia spėtas suregistruoti dvarų inventorių), archeologinės vertybės liko užribyje. Nuo 1941 m. birželio mėn. iki 1944 m. pabaigos – 1945 m. pradžios Lietuva buvo okupuota Vokietijos. Antrojo pasaulinio karo veiksmai pasiekę Lietuvos

⁶⁹ Taisyklės kultūros paminklų apsaugai vykdyti, „Tarybų Lietuva“, Nr. 26, 1940. X. 30 d. Pasirašytos Švietimo Liaudies Komisarų A. Venclovos. *Lietuvos TSR Kultūros paminklų apsauga: įstatymas ir įsakymai*. Vilnius, 1940.

⁷⁰ KULIKAUSKAS, P.; ZABIELA, G. Op. cit., p. 245-246.

⁷¹ KULIKAUSKAS, P. *Kelias į archeologiją*, p. 163.

teritoriją negalėjo neįtakoti archeologinių objektų apskaitos ir tyrinėjimų. Iš tikrųjų archeologinių vertybių apskaita ir tyrimai nebuvo vykdomi, nors vokiečių okupacinė valdžia kultūros paveldo vertybėms dėmesio vis dėl to skyrė.

Šiuo laikotarpiu nebuvo suskubta keisti kultūros vertybių apsaugos aktų. Liko galioti 1940 m. liepos 20 d. priimtas įstatymas, kurį 1942 m. birželio 17 d. papildė *Kultūros paminklų inventorizacijos taisyklės*. Taisyklių tikslas, buvo *sudaryti Lietuvos kultūros paminklų inventorių*⁷². Tai lyg ir sutapo su 1940 m. spalio 30 d. *Kultūros paminklams registruoti įsakymo* tikslu. Taisyklėse, kurių bendrųjų dėsnių dalį sudarė vos 8 straipsniai, didžiausias dėmesys skirtas instrukcijoms kokia tvarka kultūros paminklų apskaita turėjo būti vykdoma⁷³. Taisyklių įgyvendinimui pagrindinį vaidmenį turėjo Kultūros paminklų apsaugos įstaiga. Šios įstaigos įtakoje buvo archeologinių ekspedicijų organizavimas, specialistų paieška, mokslinės medžiagos, matavimų, brėžinių, nuotraukų, piešinių rinkimas, inventorizuotų radinių tvarkymas, bei publikacijų rengimas⁷⁴. Taisyklėse, deja, atskiru punktu nebuvo išskirta kas suvokiama archeologinėmis vertybėmis, bet analizuojant įstatymą galima teigti, kad jos pateko į proistorinių ir istorinių laikų paminklų grupę. Įstatymo skyriuje *Proistorinių ir istorinių laikų paminklai* atsiranda skirstymas į du vertybių pogrupius: (1) proistorinių laikų paminklai ir radinių vietos; (2) istorinių laikų paminklai. Šiuo aspektu išlaikytas 1940 m. *Kultūros paminklų apsaugos įstatymo* numatytas grupavimas pagal istorinius laikotarpius.

Tai, kad minėtame pirmajame pogrupyje – proistorinių laikų paminklai ir radinių vietos – atskleidžia, jog atsirado ir supratimas, kad reikia išskirti ne tik paminklus, kaip atskirą saugotiną objektą, bet ir teritoriją į kurią jis įeina (ar radinio radimo vietą), demonstruoja, kad įstatymas apsaugos atžvilgiu patobulėjo. Šis faktas išties labai svarbus archeologinių vertybių išsaugojimui, nes neretu atveju radimvietės parodydavo dar nežinomo, neapskaityto ir į apsaugos sąrašus neįtraukto

⁷² ŠVIETIMO GENERALINIS TARĖJAS. Kultūros paminklų inventorizacijos taisyklės [interaktyvus]. [žiūrėta 2016-03-27]. Prieitis per internetą: <http://www3.lrs.lt/pls/inter/w5_show?p_r=883&p_d=9713&p_k=1#Inventorizacija>, 1 straipsnis.

⁷³ Ibid., 2-5 straipsniai. 2 straipsnis: *kultūros paminklų inventorių turi sudaryti: a) aprašomosios ir iliustracinės medžiagos rinkinį, teikiantį žinių kultūros istorijai; b) sistemingą kultūros paminklų surašymą tikslingos jų priežiūros, apsaugos ir globos reikalui*. 3 straipsnis: *Inventorizacijos objektais laikomi visi nekilnojamieji ir kilnojamieji kultūros paminklai, kurie priklauso valstybei, savivaldybėms, bažnytinėms, visuomeninėms organizacijoms ir privatiems asmenims*. 4 straipsnis: *šių taisyklių prasme kultūros paminklais laikomi nekilnojamieji ir kilnojamieji objektai, kurie turi mokslinės, istorinės, meninės, etnografinės ir kultūrinės reikšmės* (apie archeologinę reikšmę neužsimenama); 5 straipsni: *Inventorizacijos medžiaga tvarkoma vietovių abėcėlės tvarka Lietuvos administracinio pasiskirstymo pagrindu pagal apskritis ir valsčius. Pastaba – kiekvieno atskiros nekilnojamojo ar kilnojamojo paminklo aprašymas turi būti surašytas aiškiai, juodu rašalu*. Įtraukiama svarbi pastaba dėl išnykusių ir išvežtų kultūros paminklų – apie juos medžiaga turi būti kaupiama.

⁷⁴ Ibid., 7 straipsnis. Kultūros Paminklų Apsaugos Įstaiga: *organizuoja inventorizatorių ekspedicijas ir kviečia bendradarbiauti specialias įstaigas ir žinovus; renka aprašomąją mokslinę medžiagą, matavimus, brėžinius, fotografines nuotraukas ir piešinius; tvarko ir laiko kultūros paminklų inventorių; leidžia paminklų inventorizacijos darbų leidinius*.

archeologinio paminklo vietą. Minimam pogrupiui priskiriami objektai: piliakalniai, pylimai, senovinių sodybų vietos, senovinių dirbtuvių vietos; pilkapiai, plokštiniai kapai (senkapiai) ir kitokios senovinės laidojimų vietos; proistorinių laikų akmenų, kaulo, rago, molio, metalo ir kitokios medžiagos radiniai ir tų radinių vietos; kūr grindos, žemgrindos ir kitokie senoviniai keliai. Įstatyme nebuvo užsiminta apie vertybes buvusias po vandeniu. Taisyklėse buvo pateikti ir tikslūs nurodymai, kaip turėtų būti vykdomas paminklo aprašymas ir fiksavimas. Archeologinių paminklų (paminėta jau pati atskira „archeologinių paminklų“ grupė) planų sudarymui kreipiamas didžiausias dėmesys, konkrečiai pateikiamos instrukcijos kaip turi būti apskaitomi ir parengiami planai, t. y. skirtas didesnis dėmesys *„situacijos planas 1:1000 jei paminklas nedidelis 1:500 ar 1:200. Piliakalnių, pylimų, alkakalnių topografinės nuotraukos daromo 1:1000 arba 1:500 pažymint aukštį horizontalėmis kas 1 metras; senovinių sodybų, ugniaviečių, kultūrinių sluoksnių, aikštelių, atskirų kapų ir t.t.t planai daromi 1:100, 1:50 arba 1:10; kartu su planu daromi piliakalnių, pylimų, perkasų, atskirų pilkapių to paties mastelio išilginiai ir skersiniai piūviai. <...> 2. visi planai ir brėžiniai daromi ant balto storo popieriaus braižybine technika juodu tušu. 3. Visi plano ir brėžinio paaiškinimai dedami lakšto paraštėse, objekto pavadinimas ir vietos pažymėjimas dedamas viršuje kairėje pusėje. 4. Mastelis dedamas plano ir brėžinio apačioje. 5. Raidės plane ir brėžinyje daromos mažiausia 4 mm dydžio, skaitmenys du kartus mažesni.“*⁷⁵.

Po įstatymo priėmimo įvestas naujas kultūros vertybių apskaitos būdas – fotografavimas (fotofiksacija), kuris ankstesnėse Kultūros paminklų apsaugos įstatymo vykdymo taisyklėse⁷⁶ nebuvo įtrauktas kaip privalomas bei minimas kaip alternatyvus fiksavimo būdas. Fotografijos, kaip fiksavimo būdo įvedimas archeologinių objektų apskaitoje buvo naujas dalykas, kuris leido ne tik tiksliau užfiksuoti esamą objekto situaciją, bet ir tapo inventorizacijos dalimi. Fotofiksacijai taisyklėse taip pat buvo keliami reikalavimai, t. y. turėjo būti atliekamos būtent pagal pateiktus nurodymus: vaizduojamas nekilnojamo kultūros vertybės vaizdas landšafte (kraštovaizdyje), taip pat objektas turėjo būti užfiksuotas iš visų pusių, užfiksuoti turėjo būti ir rasti radiniai bei jų vidus, fiksuotinos pagal nurodymus buvo ir smulkios išskirtinės objekto detalės⁷⁷. Prie fotografijų nurodyta pildyti aprašus (minkštu, juodu rašalu arba pieštuku), kuriuose buvo svarbu pažymėti ne tik kas vaizduojama, bet ir dar pateikti papildomą informaciją: vietą, savininką, pusę ir atstumą, iš kurio daryta fotografija, datą, fotografa⁷⁸. Fotografijos įvedimas į archeologinių paminklų apskaitos sistemą

⁷⁵ Ibid.

⁷⁶ Lietuvos TSR Kultūros paminklų apsauga : įstatymas ir įsakymai. Vilnius, 1940.

⁷⁷ ŠVIETIMO GENERALINIS TARĖJAS. Kultūros paminklų inventorizacijos taisyklės [interaktyvus]. [žiūrėta 2016-03-27]. Prieitis per internetą: <http://www3.lrs.lt/pls/inter/w5_show?p_r=883&p_d=9713&p_k=1#Inventorizacija>, III dalis, I pastaba: *Nuotraukos turėjo atitikti formatus: 9x12, 10x15 arba 13x18, o mažesnių detalių 6x9.*

⁷⁸ Ibid., III dalis, II pastaba.

turėjo palengvinti archeologo darbą bei padėti suvokti archeologinių objektų nežvalgiusiems asmenims objekto kraštovaizdį ir jo būklę.

Dar viena kultūros vertybės identifikavimo ir inventorizavimo priemonė – piešiniai, kaip papildoma priemonė papildyti fotografijas⁷⁹. Geografinė padėčiai nustatyti naudotos lietuviškos arba vokiškos žemėlapių kopijos arba iškarpos (rekomenduotas mastelis: 1:100.000 arba 1:25.000). Žymėta ir geografinė paminklo padėtis. Nepaisant visų įvardintų apskaitos priemonių, kurių pagrindu identifikuojant paminklus turėjo susidaryti nemaža informacijos, atskiri skyriai galėjo šias taisykles papildyti pagal poreikį. Numatytos apskaitos gairės sudarė tik bazinę informaciją apie kultūros vertybes.

Lyginant 1940 m. liepos 20 dienos įstatymo pagrindu priimtas taisykles tenka pripažinti, jog 1940 m. spalio 30 dienos taisyklės numatė tik apskaitos vertas kultūros vertybes, kurias įpareigojo Kultūros paminklų apsaugos instituciją apsaugoti ir registruoti, tačiau nebuvo pateikta nurodymų kaip tai atlikti ir kokios aprašymo detalės svarbios identifikuojant objektus. Net archeologinių kasinėjimų atlikimo požiūriu pirmosios kultūros paminklų apsaugos taisyklės apsiribojo skurdžia ir labiau biurokratine archeologinių paminklų kasinėjimų ir radinių apskaita⁸⁰. Kur kas išsamesnės 1942 m. birželio 17 d. Kultūros paminklų inventorizacijos taisyklės, kuriose daugiau dėmesio skiriama kultūros vertybių apskaitos reglamentavimui. Bendrai visoms kultūros vertybėms numatytas inventorizacijos turinys: dalykinis aprašymas, planai, brėžiniai, fotografijos, piešiniai, seni brėžiniai ir planai, žemėlapiai. Visa tai greičiausiai nebuvo nauja archeologinių vertybių apskaita užsiimantiems specialistams, tačiau teisiniu apskaitos požiūriu – reglamentavimas buvo išsamus ir naujas. Labai smulkmenišką inventorizavimo aprašymas tapo pagrindu vieningai archeologinių objektų apskaitos sistemos kūrimui. Svarbiausias pirmojo kultūros paminklų apsaugos įstatymo *nuopelnas* ir siekiamybė buvo kultūros paminklų registravimas, o ne tik apsauga, bei niekam nepriklausančių kultūros vertybių valstybei priskyrimas. 1940 m. liepos 20 dienos kultūros paminklų apsaugos įstatymo pagrindu išleistose taisyklėse, archeologiniais (proistoriniais) paminklais laikomos kultūros vertybės skiriasi. 1942 m. birželio 17 dienos taisyklėse nebelieka kelių svarbių paveldo objektų: kulto vietų (alkų, aukurų, stabakulių, šventų medžių ir pa.), perkasų, vertybių esančių po vandeniu.

⁷⁹ Ibid., IV dalis, a) piešiniai turi būti atlikti schematiškai, plunksnele, juodu tušu ir pieštuku; b) atskirų nekilnojamųjų paminklų seni brėžiniai bei planai, iliustracijos ir seni situacijos planai pridedami prie inventoriaus nukopijuoti arba nufotografuoti.

⁸⁰ 1940 m. spalio 20 d. taisyklėse numatyta tik leidimo išdavimo, nuostolių atliginimo ir radinių pristatymo į muziejų punktai, tačiau nėra užsimenama apie tyrimų eigą, planų, brėžinių parengimą, ir kitą dokumentavimą – kas yra svarbiausia archeologinių vertybių apskaitai. *Lietuvos TSR Kultūros paminklų apsauga : įstatymas ir įsakymai*. Vilnius, 1940.

Antrojo pasaulinio karo metais kultūros paveldo padėtis buvo sudėtinga, pagrindinė to priežastis buvo didžiulis ekonominis nepriteklis. Turėtos lėšos buvo orientuotos į išgyvenimo problemas (pvz.: trūko svarbiausio dalyko – maisto). R. Rimantienė, atsiminimuose aprašo Vytauto Didžiojo kultūros muziejaus Archeologijos skyriaus darbuotojų elgesį su archeologiniu paveldu Antrojo pasaulinio karo metu. Ji pateikia atsiminimus apie tai, kad šių paminklų apsauga kartais pasitarnaudavo ūkiniais ir išgyvenimo tikslais, kada archeologinis paminklas paliekamas paminklų sąrašuose tam, kad muziejaus darbuotojų būtų naudojamas kaip bulvių laukas⁸¹. Šis epizodas iliustruoja kultūros paminklų apskaitos ir apsaugos taisyklių spragas archeologinių paminklų atžvilgiu, nes už jų apsaugą atsakingos institucijos greičiausiai netikrindavo paminklų ištirtumo būklės. Galima spėti, karo metu tam ir nebuvo skiriamas prioritetas, nes visų pirmiausia reikėjo išgyventi. Šis įvykis ne vienintelis, kurį aprašo archeologė R. Rimantienė. Pavyzdžiui, 1942 m. vasarą ji pati žinodama, jog archeologinių paminklų tyrimai be leidimo nėra leistini, savavališkai ir savarankiškai žvalgė Samantonių akmens amžiaus gyvenvietę.

Antrojo pasaulinio karo metais nei archeologinių paminklų apskaita, nei apsauga iš institucinio lygmens nelabai pasistūmėjo į priekį ir didesnis įdirbis šioje srityje iki 1945 m. nebuvo pasiektas.

⁸¹ RIMANTIENĖ, R. *Aš iš dvidešimtojo amžiaus: pluoštas archeologės prisiminimų*. p 137. Svarbu tai, kad šiam tikslui panaudotas tirtas paminklas.

3. „Archeologinių paminklų“ sąvokos kaita po Antrojo pasaulinio karo Lietuvos TSR

Antrasis archeologinių vertybių apskaitos sistemos sudarymo etapas sutampa su antrąja TSRS okupacija. Čia reikia suvokti Lietuvos situaciją ir tai, kad Lietuvos teritorija atiteko tarybinei valdžiai po Antrojo pasaulinio karo. Karo metais Lietuvos miestai ir kaimai buvo stipriai sugriauti. Nuostoliai pramonėje, ūkyje bei infrastruktūroje buvo didžiuliai. Kaip teigia istorikas Liudas Truska: „Labai sugriauta Klaipėda (apie 60 proc. visų namų), Šiauliai (80 proc.), Vilkaviškis, Vilnius (sugriauta ir apgriauta 40 proc. gyvenamųjų namų fondo) ir kiti miestai. Buvo sugriautos arba liko be įrenginių dauguma pramonės įmonių, neveikė elektrinės <...>, nuardyta 500 km geležinkelių, sugriautos 46 stotys, susprogdinti tiltai per Nemuną ir Nerį.“⁸². Dėl šios sudėtingos situacijos ir kitų valdžios užmačių dėmesys pirmuosius keletą pokario metų buvo sutelktas į pertvarkų vykdymą, t. y. pramonės atkūrimas, žemės reformos⁸³ tąsa, kolektyvizacija, tai buvo tarybinės valdžios prioritetai. Visam tam *ramiai* įgyvendinti trukdė žmonių priešinimasis ir partizaninis karas, todėl vis buvo bandoma imtis griežtesnių būdų pertvarkoms vykdyti. Dėl šių priežasčių kultūros paveldo objektų apsaugos ir apskaitos teisinis reglamentavimas buvo tarybinės valdžios šalutine veiklos sritimi. Tik po kurio laiko buvo atgaivintos kultūros paveldo apskaitą vykdžiusios institucijos. Tačiau joms vykdyti archeologinių paminklų apskaitą ir apsaugą buvo keblu ne tik dėl specialistų trūkumo, tačiau ir dėl partizaninio karo⁸⁴.

Archeologų veiklos situacija pokario laikotarpiu buvo sudėtinga, nes archeologijos reikšmės nesuprato ne tik gamtos ar technikos, bet ir kai kurie humanitarinių mokslų atstovai, kurių tarpe buvo ir istorikų⁸⁵. Institucionalizuotas archeologijos mokslas, kaip atskira studijų kryptis, nebuvo tinkamai suvokiamas, tai liudija ir P. Kulikausko atsiminimai: „Dirbant universitete visą laiką su dekanu ir rektoratu reikėjo kovoti dėl archeologijos, kaip atskiros disciplinos, išlaikymo. Likvidavimo tendencijų buvo labai daug. Beveik kasmet reikėdavo rašyti memorandumus rektoriui ar net eiti į Centro Komitetą bei pas tuometinį Aukštojo ir specialiojo vidurinio mokslo ministrą Henriką Zabulį,

⁸² TRUSKA, L. Socialinė – ekonominė ir kultūrinė sovietų valdžios politika. In *Lietuva 1940-1990*, Vilnius, 2005, p. 275.

⁸³ Žemės reforma Lietuvos teritorijoje pradėta vykdyti *Liaudies seimo* dar pirmosios tarybų valdžios okupacijos metais, t. y. 1940 m. Šios reformos metu visos savininkams priklausiusios žemės valdos tapo valstybės turtu, o savininkai – valdytojais. Nors pirmoji okupacija truko trumpai ir žemės reforma nebuvo spėta iki galo įgyvendinti, tačiau antrosios okupacijos metais ji buvo tęsiama ir privati žemės nuosavybė buvo panaikinta. MEŠKAUSKAS, K. *Lietuvos ūkis 1940-1990*, Vilnius, 1994, p. 11.

⁸⁴ Prisimindamas 1948 m. pirmąją žvalgomąją archeologinę ekspediciją vykdytą su Maskvos Istorijos materialinės kultūros instituto mokslininku Georgijumi Fiodorovu P. Kulikauskas aprašė padėtį dėl partizaninio karo: „Važinėti buvo pavojinga. Dar veikė mūsų partizanai, trūko maisto <...>. Vienoje vietoje, nepamenu kurioje, kur apylinkėse buvo daug partizanų, mes G. Fiodorovui pasakėme, kad jis nesakytų, jog yra partinis.“ KULIKAUSKAS, P. *Kelias į archeologiją*, p. 166.

⁸⁵ MICHELBERTAS, M. Vilniaus universiteto Archeologijos katedra (nuo įkūrimo iki 1966 m.), p. 11.

įrodinėti, kad archeologijos specialybė universitete turi būti. <...> Archeologijos universitete niekas nerėmė, išskyrus prof. Eugenijų Meškauską ir dekaną V. (Vytautą – M. L.) Lesčių, todėl archeologų ruošimas ėjo sunkiai“⁸⁶. Šią situaciją, P Kulikausko nuomone, galėjo suformuoti politinis požiūris į archeologiją, nes būtent per ją lietuviai galėjo būti įkvepiami patriotizmo savo šaliai⁸⁷. Tautinio patriotizmo tarybų valdžia okupuotose teritorijose palaikyti negalėjo. Praėjus trims metams po karo pabaigos, t. y. 1948 m., TSRS Ministrų Taryba priėmė kultūros paminklų apsaugai skirtą nutarimą. Tai sietina su pradėtų intensyvinti industrializacijos bei žemės reformos procesais.

3. 1. 1949 m. nutarimo Dėl priemonių kultūros paminklų apsaugai gerinti turinys ir poveikis archeologinių objektų teisiniam suvokimui bei apskaitai

1948 m. spalio 14 d. TSRS Ministrų Tarybos priimtu nutarimu *Dėl priemonių kultūros paminklų apsaugai gerinti* buvo patvirtinti nauji kultūros paminklų apsaugos nuostatai, kuriais buvo nutarta steigti tyrimo ir restauravimo organizacijas visose sovietinėse respublikose⁸⁸. Lietuvos TSR Ministrų Tarybos TSRS Ministrų Tarybos nutarimą patvirtino 1949 m. kovo 21 d. nutarimu Nr. 184⁸⁹. Dvylikoje bendrų Kultūros paminklų apsaugos nuostatų dėsnių nustatytos valstybės saugomų paminklų grupės: architektūros, meno, archeologiniai, istoriniai paminklai. Šiuo atveju, atskira kultūros vertybių grupė, yra aiškiai išskiriami – archeologiniai paminklai. Paminklų suskirstyme atsispindi kultūros vertybių grupavimo prioritetai, t. y. laikotarpis ir specifika. Pirmą kartą įstatymuose yra reglamentuojama atskira kultūros vertybių apskaita pagal reikšmę TSRS ir atskiriems regionams, t. y. visasąjunginės, respublikinės ir vietinės⁹⁰ reikšmės kultūros paminklai. Nors kaip numatoma trečiajame bendrųjų dėsnių punkte „Sąrašus kultūros paminklų, kurie turi būti apskaitomi ir apsaugomi sutinkamai su šių nuostatų punktu 2, veda ir pateikia Lietuvos TSR Ministrų Tarybai tvirtinti Architektūros reikalų valdyba, Meno reikalų valdyba ir Kultūros-švietimo įstaigų komitetas.“⁹¹, tačiau ketvirtame nuostatų punkte teigiama, jog visasąjunginės reikšmės paminklai gali

⁸⁶ KULIKAUSKAS, P. *Kelias į archeologiją*, p. 128; 136.

⁸⁷ „Laikyta, nors apie tai garsiai nekalbėta, kad archeologija – tai atsitraukimas į praeitį, tautinio patriotizmo ugdymas, nes iš tikro lietuviai savo praeitimi gali tik didžiuotis“ KULIKAUSKAS, P. *Kelias į archeologiją*, p. 128.

⁸⁸ ČEPAITIENĖ, R. *Laikas ir akmenys. Kultūros paveldo sampratos moderniojoje Lietuvoje*, p. 205.

⁸⁹ LTSR Ministrų Tarybos 1949 m. kovo 10 d. nutarimo Nr. 184. Kultūros paminklų apsaugos nuostatai

⁹⁰ 4. Kultūros paminklai, turintieji įžymią mokslinę, istorinę arba meninę vertę, išskiriami į atskirą grupę ir įtraukiami į visasąjunginės reikšmės valstybinius kultūros paminklų sąrašus. Priedėlis prie LTSR Ministrų Tarybos 1949 m. kovo 10 d. nutarimo Nr. 184. Kultūros paminklų apsaugos nuostatai. LIETUVOS TSR MINISTRŲ TARYBA. Lietuvos TSR Ministrų Tarybos nutarimas Nr. 184. Dėl priemonių kultūros paminklų 169 apsaugai pagerinti ir kultūros paminklų apsaugos nuostatai. 1949 m. kovo mėn. 21 d., Vilnius. VOLKAITĖ-KULIKAUSKIENĖ, R. Lietuvos archeologiniai paminklai ir jų tyrinėjimai. Vilnius, 1958.

⁹¹ Ibid.

būti tik architektūros ir meno objektai. Apie archeologines ar istorines vertybes nieko neužsimenama. Lieka neaiškos archeologinių vertybių įtraukimo į sąrašus galimybės, ypač kalbant apie visasąjunginės reikšmės paminklus, nes įstatyminiu požiūriu archeologinės vertybės nebuvo išskiriamos kaip unikalų bruožų turinčios (įstatyme dažnai minima architektūrinė, meninė, istorinė, mokslinė vertė turintys paminklai⁹² ir tik IV nuostatų dalyje minima, jog paminklai gali būti kelių reikšmių). Šiuose nutarimuose tiksliai nurodoma už apsaugą ir apskaitą atsakingų institucijų hierarchija, kurios žemiausioje grandyje buvo vietiniai kultūros-švietimo skyriai, o juos turėjo prižiūrėti apskrinių, miestų, valsčių ir apylinkių darbo žmonių deputatų Tarybų vykdomieji komitetai, kurie greičiausiai neturėjo atitinkamų specialistų, galėjusių kvalifikuotai vertinti kultūros vertybių padėtį. Vykdomiesiems komitetams tai buvo užmesta papildoma veikla, kuriai nebuvo skiriama užtekstinai dėmesio. Kultūros vertybių apskaitai, apsaugai, restauravimui ir panaudojimui vadovavo aukštesnį rangą turinčios institucijos, t. y. pagal paminklų rūšį: Architektūros reikalų valdyba, Meno reikalų valdyba, Kultūros-švietimo įstaigų komitetas. Pastarasis buvo atsakingas už archeologinių vertybių apskaitos reikalus, tačiau svarbiausioms šalies kultūros vertybėms išsaugoti lemiamą balsą turėjo Lietuvos TSR Ministrų Taryba (respublikinės ir vietinės reikšmės paminklams) bei žinoma TSRS Ministrų Taryba (visasąjunginės reikšmės paminklams). Jei paminklą ketinta griauti ar perdirbti, nutarime buvo numatyta, kad šiuo aspektu privalomai turėjo būti vykdomi moksliniai tyrimai, į kuriuos įėjo ir kasinėjimai⁹³. Taisyklėse epizodiškai užsiminta apie apsaugos zonas, tačiau nebuvo pateikti atrankos kriterijai, kuriais vadovaujantis jos buvo apibrėžiamos. Šis, taisyklėse ne itin reglamentuotas, apsauginių zonų klausimas kėlė pavojų archeologiniams paminklams. Tai iliustruoja pasakojimas kaip ant Šatrijos kalno norėta įsikurti su palapinėmis, o situaciją matę, R. Rimantienė su Kraštotvarkos draugijos pirmininku Antanu Jakelaičiu, paaiškino, jog ant piliakalnių ką nors statyti ir kurtis draudžiama⁹⁴. Tokių kaip šis atvejų būta ne vieno, tačiau didžiausia sovietmečiu vykusio „žalojimo programa“ buvo smėlio ir žvyro kasimas archeologinių paminklų vietose. Sustabdžius šiuos žalojimus nebūdavo imamasi priemonių išsaugoti archeologijos

⁹² Ibid. 4-6 punktai.

⁹³ Ibid. Kultūros paminklų apsaugos nuostatai, 12 punktas – *išimtiniais atvejais, kai leidžiama kultūros paminklų perdirbti arba nugriauti, paminklų apsaugos organas, kurio žinioje yra paminklas, privalo organizuoti darbus šio paminklo moksliniam ištyrimui ir fiksavimui užbaigti (kasinėjimai, fotografavimas, matavimai, brėžinių sudarymas, rastų daiktų perdavimas muziejams ir pan. Šių darbų išlaidas padengia įstaigos, gavusios leidimą šiems paminklams perdirbti arba nukelti.*

⁹⁴ RIMANTIENĖ, R. *Aš iš dvidešimtojo amžiaus: pluoštas archeologės prisiminimų*, p. 292.

paminklus⁹⁵. Kuriais atvejais net mokslininkų tarpusavio nesutarimai pakenkė archeologiniams objektams⁹⁶.

Bendruosiuose nuostatų dėsniuose archeologinės vertybės buvo išskirtos kaip archeologiniai paminklai. Šių paminklų grupę sudarė: senovės milžinkapiai, priešistorinės gyvenvietės, pastatai ant rąstų, senovės stovyklų ir kaimų liekanos, senovės miestų liekanos, žemės pylimai, grioviai, drėkinimo kanalų pėdsakai, kelių pėdsakai, senovinės kapinės, kapinynai, kapai, senoviniai antkapiai, dolmenai, mengirai, kromlechai, akmenų pabaisos ir pan., senoviniai piešiniai ir užrašai, iškalti akmenyse ir uolose, vietos, kuriose randami gyvūnų kaulai ir/ar senoviniai daiktai. *Lietuvos archeologijos bruožuose*⁹⁷ (1961 m.) pateikiami pagrindiniai archeologijos paminklai: senovinės gyvenvietės (neįtvirtintos ir įtvirtintos), piliakalniai, kultūriniai sluoksniai, pilys, pilkapiai, plokštiniai kapinynai, senoviniai keliai, akmenys su ženklais, pavieniai radiniai, lobiai⁹⁸. Ši archeologinių vertybių sąrašą palyginus su įstatymu apibrėžtomis archeologinėmis vertybėmis, esminių skirtumų nematyti. Kolektyvinėje monografijoje pateikiamos abstraktesnės archeologijos paminklų grupės, tačiau jų aprašymuose pateikiami konkretūs archeologiniai objektai, kurie priskirtini archeologinio paminklo kategorijai. Fragmentiškai užsimenama, jog archeologiniai paminklai įstatymais yra paskelbti visos liaudies turtu bei nuosavybe⁹⁹. Pažymima, kad archeologiniai kasinėjimai vykdomi tik archeologų profesionalų, o savavališki tyrimai yra draudžiami. Užsimenama apie naujų paminklų paieškas – žvalgomasias ekspedicijas. Aiškinama skaitytojui archeologinių paminklų išsaugojimo vertė – priemonės pažinti seniausią žmonių visuomenės istoriją¹⁰⁰. Išskiriamas TSRS archeologijos mokslo tikslas – interpretuojant archeologinės vertybės pažinti to meto visuomenę, tarpusavio ryšius, gamybos būdus, socialius ir ekonominius santykius, buitį, kultūrą, papročius ir religiją, interpretuoti rašytinius šaltinius¹⁰¹. Nurodomi tyrinėjami paminklai: senovinės gyvenvietės, piliakalniai, senkapiai, viduramžių miestai, pilys. Archeologinių paminklų datavimas baigiamas XII a. (ankstyvuoju feodalizmo laikotarpiu).

Iš taisyklėse pateiktų punktų matyti, jog archeologiniai paminklai nebuvo prioritetiniai, kaip pavyzdžiui architektūriniai, meno ar istorijos paminklai. O ir pagalbos archeologinės ekspedicijos metu iš kitų institucijų būdavo sunku sulaukti, nes archeologinius tyrimus organizavo ir finansavo Lietuvos TSR Mokslų akademija. Ne visuomet būdavo gaunamas finansavimas, tačiau tyrėjai

⁹⁵ BAUBONIS, Z.; VAITKUVIENĖ, A. Lietuvos archeologinių vietų žalojimai, p. 27-28.

⁹⁶ Apie vieną iš jų savo atsiminimuose pasakoja R. Rimantienė. Paežerio stovykla ir nesutarimai su Aldona Bernotaite, kuomet ji tyčia nuniokojo R. Rimantienės tyrinėtą vietą. RIMANTIENĖ, R. Op. cit., p. 259-264.

⁹⁷ KULIKAUSKAS, P.; KULIKAUSKIENĖ, R.; TAUTAVIČIUS, A. *Lietuvos archeologijos bruožai*. Vilnius, 1961.

⁹⁸ Ibid., p. 5-19.

⁹⁹ Ibid., p. 20.

¹⁰⁰ Ibid., p. 20.

¹⁰¹ Ibid., p. 20.

susigalvodavo kaip gauti paramą iš kitur¹⁰². Archeologijos objektai mažai kuo galėjo pasitarnauti sovietmečio ideologijos propagandai, kuriai buvo skiriamas vis didesnis dėmesys. Daug įtakos apsaugai ir tyrimų vykdymui turėjo vietiniai kultūros-švietimo skyriai, kurie ne tik privalėjo prižiūrėti ar tinkamai gauti „atviri lapai“ archeologinių tyrimų vykdymui, bei užkirsti kelią savavališkiems kasinėjimams. Kultūros-švietimo skyriui teko atsakingas darbas nustatyti apsaugines zonas pagal paminklų rūšis (nepateikiama kokios rekomendacinės zonų nustatymo gairės) bei jie privalėjo neleisti niokoti (arti, kasti ar naudoti kitiems ūkiniais tikslams) archeologinių paminklų.

Tarpusavyje lyginant 1942 m. Kultūros paminklų inventorizacijos taisyklėse ir 1949 m. Kultūros paminklų apsaugos nuostatose reglamentuotus archeologinius paminklus išryškėja keletas skirtumų. 1949 m. nuostatuose daugiau dėmesio skiriama specifiniams akmens dirbiniais, prie saugotinų paminklų priskiriami milžinkapiai, neklasifikuojami radiniai pagal medžiaginę rūšį (medžio, kaulo ir etc.) – tiesiog bendrai nurodomi *senoviniai daiktai*. Šiais nuostatais reglamentuojamoje archeologinių vertybių kategorijoje nėra išskiriamos proistorės kulto vietos, povandenis paveldas, tačiau įtraukiama nauja identifikuojamų, apskaitomų ir saugojamų vertybių grupė – *vietos, kuriose rasti gyvūnų kaulai*. Reglamentuojama monetų lobių apskaita: „27. Visos rastos lobiuose senovinės monetos turi būti perduotos Lietuvos TSR Mokslų Akademijai, kuri pasirūpina, kad lobiai būtų apskaityti, mokliškai aprašyti ir, kad monetų pavyzdžiai būtų paskirstyti į muziejus saugoti“¹⁰³. Teisinis sprendimas decentralizuoti lobių ir monetų saugojimą, jų, kaip archeologijos paminklų, vertę galėjo sumenkinti. Nors tiek ir 1942 m. nuostatuose, tiek ir 1949 m. nutarime yra aiškiai aprašomi apskaitos būdai, tačiau 1959 m. atlikdama tyrimus Žemuosiuose Kaniūkuose R. Rimantienė pabrėžė perkasų ir židinių pjūvių fiksavimo būtinumą¹⁰⁴.

Ketvirtajame (IV) taisyklių skyriuje, Archeologinių paminklų apsauga, vos keturiais punktais nusakomi pagrindiniai archeologinių objektų apsaugos akcentai. Už leidimų („atvirų lapų“) vykdyti archeologinius tyrinėjimus išdavimą buvo atsakingos dvi institucijos pagal paminklo reikšmę: 1) TSRS Mokslų Akademijs, jei tiriamas objektas visasąjunginės reikšmės; 2) Lietuvos TSR Mokslų akademija – respublikinės reikšmės objektams.

Prie šio nutarimo TSRS Kultūros ministerijos valstybinės istorijos ir meno paminklų apsaugos inspekcijos buvo patvirtinti trys lydintys dokumentai archeologinių vertybių apskaitai vykdyti, tai:

¹⁰²Turima galvoje R. Rimantienės kraštotyrimų darbo ir poilsio stovyklą, kurią parėmė Kultūros ministerija dėl „organizuotų“ kursų kraštotyrimams. RIMANTIENĖ, R. Op. cit., p. 289-290.

¹⁰³Priedėlis prie LTSR Ministrų Tarybos 1949 m. kovo 10 d. nutarimo Nr. 184. Kultūros paminklų apsaugos nuostatai 27 punktas. LIETUVOS TSR MINISTRŲ TARYBA. Lietuvos TSR Ministrų Tarybos nutarimas Nr. 184. Dėl priemonių kultūros paminklų 169 apsaugai pagerinti ir kultūros paminklų apsaugos nuostatai. 1949 m. kovo mėn. 21 d., Vilnius. VOLKAITĖ-KULIKAUSKIENĖ, R. Lietuvos archeologiniai paminklai ir jų tyrinėjimai. Vilnius, 1958.

¹⁰⁴RIMANTIENĖ, R. Op. cit., p. 241.

archeologinio paminklo pasas, archeologinio paminklo apsaugos įsipareigojimas, archeologinio paminklo ekspertinės komisijos defektinis aktas. Išvardintos formos turėjo palengvinti ir suvienodinti apskaitos kriterijus. Pildant archeologinį pasą svarbūs duomenys buvo ne tik paminklo stovis, rūšis, pavadinimas ir adresas, tačiau: paminklo topografinė padėtis, priklausomybė, identifikavimo data ir paminklo amžius, išmatavimų duomenys, kam perduotas paminklas (jei tai kilnojamas paveldas), bibliografiniai duomenys, nustatytos apsaugos zonos, apsaugos priemonės bei už apsaugą atsakingi asmenys. Suteikiama daugiau atsakomybės suteikti paminklus registruojantiems asmenims. Identifikavimą turėjo atlikti ne institucija, tačiau konkretus institucijos atstovas. Turėjo būti pateikiamos paminklo nuotraukos. Pačiame archeologinio paminklo pase buvo palikta vietos ir vėlesniems įrašams apie archeologinės vertybės tyrinėjimus. Kaip R. Volkaitė-Kulikauskienė pažymi: „Išaiškinti atskiro archeologinio paminklo pobūdį bei savitumus nustatyti jo tikslią chronologiją galima tik sistemingai ir nuodugniai jį ištyrus.“¹⁰⁵, šiam tikslui buvo būtinas archeologas-specialistas, kuris privalėjo kokybiškai ir išsamiai ištirti archeologinį paminklą bei atlikti archeologinius tyrimus. Tik tyrimų metu, vedant smulkmenišką duomenų fiksavimą buvo galima tikėtis kokybiškos archeologinių vertybių apskaitos. Nors archeologijos specialistų nebuvo užtekstinai, o ir Antrojo pasaulinio karo metais jų rengimas buvo kur kas prastesnis (nebuvo archeologinės lauko praktikos¹⁰⁶), tačiau tiek R. Volkaitė-Kulikauskienė, tiek ir kiti Vilniaus universiteto archeologijos katedroje dirbę asmenys bandė kuo tiksliau perteikti savo patirtį studentams.

Antrasis dokumentas, kuris buvo surašomas identifikuojant archeologinį paminklą – Archeologinio paminklo apsaugos įsipareigojimas, kuriame atkartojami 1949 m. nuostatuose esantys apribojimai (pvz.: apsauginės zonos)¹⁰⁷. Šis dokumentas oficialiai turėjo įpareigoti už archeologinę vertybę atsakingus asmenis rūpintis bei prižiūrėti paminklą.

Trečiasis dokumentas – archeologinio paminklo ekspertinės komisijos defektinis aktas, kuris skirtas specialisto apskaitai. Šiame dokumente buvo aprašomas paminklo stovis, apsaugos zonų ribos, kas buvo padaryta užtikrinant apsaugą. Apskaitą vykdžiusių asmenų reikalauta nurodyti naujausią bibliografinę informaciją apie paminklą bei rastų daiktų buvimo vietą. Specialistai galėjo pateikti papildomas rekomendacijas apsaugai ir paminklo restauravimui.

¹⁰⁵ VOLKAITĖ-KULIKAUSKIENĖ, R. Lietuvos archeologiniai paminklai ir jų tyrinėjimai. Vilnius, 1958, p. 133.

¹⁰⁶ MICHELBERTAS, M. Vilniaus universiteto Archeologijos katedra (nuo įkūrimo iki 1966 m.). In *Archaeologia Litwana*. T. 11, Vilnius, 2010, p. 78–89

¹⁰⁷ Draudžiama savavališkai kasinėti, leisti kasinėti be „atviro lapo“, taip pat vykdyti statybos darbus, užtikrinti paminklo apsaugą vykdant archeologinius kasinėjimus, apie atsitiktinius radinius nei žalojimus pranešti rajono kultūros skyriui. Priedėlis prie LTSR Ministrų Tarybos 1949 m. kovo 10 d. nutarimo Nr. 184 Archeologinio paminklo apsaugos įsipareigojimas. VOLKAITĖ-KULIKAUSKIENĖ, R. *Lietuvos archeologiniai paminklai ir jų tyrinėjimai*. Vilnius, 1958.

Taigi, 1949 m. kovo 10 d. priimtu nutarimu Nr. 184 *Dėl Priemonių Kultūros Paminklų Apsaugai Pagerinti ir Kultūros Paminklų Apsaugos Nuostatus* archeologiniai paminklai pripažinti atskira paminklų grupė, turinčia savą, mokliškai pagrįstą, specifiką. Prie nuostatus lydintys dokumentai turėjo palengvinti archeologinių vertybių apskaitą bei įteisinti vieningas apskaitos formas. Archeologinio paminklo paso, archeologinio paminklo apsaugos įsipareigojimo, archeologinio paminklo ekspertinės komisijos defektinio akto oficialūs patvirtinimai turėjo prisidėti prie vieningos archeologinių paminklų apsaugos bazės kūrimo. Tačiau archeologinėmis vertybėmis laikomų radinių ir objektų skaičius buvo pateikiamas labai abstraktus ir neišbaigtas. Daugybė paminklų liko už apibrėžimo ribos, dėl to jų apskaitos, t. y. išlikimo galimybės sumenko. Liko nereglamentuota archeologinio paveldo, esančio po vandeniu apskaita, nors to meto archeologai rengė mokslines publikacijas povandeninių paminklų problematikos temomis¹⁰⁸.

3.2. Žvalgomosios archeologinės ekspedicijos Lietuvos TSR. Tarp teorijos ir praktikos

1948 m. vyko pirmoji Lietuvos archeologijos istorijoje žvalgomoji ekspedicija iniciuota Maskvos Istorijos materialinės kultūros instituto¹⁰⁹. Šios ekspedicijos metu buvo atliekami išsamūs archeologiniai tyrimai, kurių metu aptikti tiek nauji, tiek atvirai ardomi senkapiai¹¹⁰. Ši ekspedicija įnešė didžiulį indėlį į archeologinių objektų apskaitos sistemą Lietuvos TSR, kadangi jos metu, vadovaujantis Valstybinės Archeologijos Komisijos turėta kartoteka buvo aplankyti, sutikslinti ir apskaityti 146 objektai: 29 piliakalniai, 8 alkakalniai, 6 pilkapiai, 26 kapinynai, 3 sodybvietės-gyvenvietės, 3 akmenys, 4 akmenų užmetimo vietos, 26 kalnai vadinami piliakalniais, 41 senkapis, maro kapai ir panašiai¹¹¹. 1948 m. vasaros ekspedicijos metu buvo atrasti ir nežinomi archeologiniai paminklai (pvz.: Griežės piliakalnis). Visi pirmosios mokslinės žvalgomosios archeologinės ekspedicijos metu aplankyti objektai pagal 1940 m. Kultūros paminklų apsaugos įstatymą buvo priskiriami saugotinais ir apskaitomais proistorės paminklai. Lyginant su Vokietijos okupacijos metais priimtomis Kultūros paminklų inventorizacijos taisyklėmis kai kurie archeologiniai paminklai nepriskirti prie saugotinų (kaip pvz.: alkakalniai). Po 1948 m. žvalgomųjų ekspedicijų daugėjo ir iki

¹⁰⁸1960 m. R. Rimantienė redagavo straipsnį apie archeologinius paminklus buvusius Kauno mariose. RIMANTIENĖ, R. Op. cit., p. 247.

¹⁰⁹KULIKAUSKAS, P; ZABIELA, G. Op. cit., p. 254.

¹¹⁰KULIKAUSKAS, P. *Kelias į archeologiją*, p. 168.

¹¹¹STANKEVIČIŪTĖ, E. *1948 m. žvalgomoji archeologinė ekspedicija Lietuvos mokslo istorijoje* (Magistro baigiamasis darbas) Klaipėda, 2014, p. 44. Neskaitant netikslumų, šios ekspedicijos metu buvo aplankyta ir apskaityta daug svarbių archeologinių objektų.

1967 m. jų buvo suorganizuota net trylika¹¹², be kita ko, vykdyti ir archeologiniai kasinėjimai¹¹³. Žvalgomųjų ekspedicijų metu užfiksuotas ir identifikuotas ne vienas naujas paminklas, daugiausia tai buvo įvairūs senkapiai¹¹⁴. Vykdamas šias žvalgomasias ekspedicijas labai svarbu vaidmenį užėmė vietinių, senų žmonių pasakojimai. Dažnu atveju archeologiniai paminklai buvo atrandami klausiant gyventojų apie mitologines vietas, vaiduoklius, Napoleono laikus ir panašiai¹¹⁵. Tačiau nors ir buvo vykdomos žvalgomosios ekspedicijos, tačiau pajėgų apskaityti visam archeologijos paveldui nepakako. 1949 m. bei 1958 m. Lietuvos komunistų partijos Centro komiteto duotų nurodymų parengti kultūros paminklų sąrašus¹¹⁶ vykdymas užtruko net iki 1972 m.

Dar 1945 m. Lietuvos TSR buvo pradėti steigti gamtiniai draustiniai, tačiau archeologijos paminklai į landšaftinių-istorinių draustinių sąrašus įtraukti tik 1960 m.¹¹⁷. Šis archeologinių paminklų pripažinimas kompleksine ir gamtinio paveldo dalimi sustiprino vertingąsias archeologinio objekto savybes. Svarbiausia, jog tapo matomas aiškus sampratos į archeologijos paveldą pokytis, t. y. gamtinio ir kultūrinio kraštovaizdžio sąveikos bendrumas ir suderinamumas. Sumažinama atskirtis tarp gamtinio ir archeologinio paveldo.

Dažnu atveju, ekspedicijų metu, anksčiau baigus tyrimus būdavo tiriami ar bent jau žvalgomi kiti objektai ir ieškoma naujų, dar neišaiškintų archeologinių vietų. Apie šių žvalgymų ar tyrimų teisinių dokumentų įforminimą duomenų neturima, todėl daroma prielaida, jog greičiausia leidimų, šiems spontaniškiems tyrimams, niekas neprašydavo išduoti (kaip pvz. R. Rimantienė po darbo Lapainioje tyrinėjo Žaliosios gyvenvietę, *nes dar buvo likę tam laiko*¹¹⁸). Archeologiniai tyrimai būdavo baigiami išnaudojus skirtas lėšas. 1967 m. vasarą vykdant archeologinius tyrimus Šventosios 1-oje gyvenvietėje, nes vis ateidavo ir grasindavo tarybinio ūkio direktorius (Biriukovas), bandydamas įaiškinti, kad čia ne paminklas, o tik vieta kur žvejai metė šiukšles (sudužusius puodus,

¹¹²Ibid., p. 44.

¹¹³ 1948 – 1967 m. vykdytų archeologinių kasinėjimų ataskaitos pateikiamos šiame leidinyje: 20 лет: Материалы к отчетной конф. Археолог. и этногр. Экспедиции Ин-та истории АН Лит. ССР 1948–1967 гг. – Вильнюс, 1968.

¹¹⁴ KULIKAUSKAS, P. Op. cit., p. 168.

¹¹⁵ RIMANTIENĖ, R. Op. cit., p. 251-252.

¹¹⁶ Priedėlis prie LTSR Ministrų Tarybos 1949 m. kovo 10 d. nutarimo Nr. 184. Kultūros paminklų apsaugos nuostatai 27 punktas. LIETUVOS TSR MINISTRŲ TARYBA. Lietuvos TSR Ministrų Tarybos nutarimas Nr. 184. Dėl priemonių kultūros paminklų 169 apsaugai pagerinti ir kultūros paminklų apsaugos nuostatai. 1949 m. kovo mėn. 21 d., Vilnius, 5-6 straipsniai. 5, 6]; Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940 – 1990. Dokumentų rinkinys. Sud. J. R. BAGUŠAUSKAS; A. STREIKUS. Vilnius, 2005, p. 259.

¹¹⁷LIETUVOS TSR MINISTRŲ TARYBA. Lietuvos TSR ministrų tarybos 1960 m. rugsėjo 27 d. nutarimo Nr. 517 priedėlis Nr. 2 (Žin., 1960, Nr. 27-244) Landšaftiniai istoriniai draustiniai. In Gamtos apsauga (Normatyvinių aktų rinkinys). Vilnius, 1976

¹¹⁸ RIMANTIENĖ, R. Op. cit., p. 241.

sulūžusius irklus ir pan.)¹¹⁹. Be šio valdžios priešiško nusistatymo, atliekant tyrimus, R. Rimantienė sulaukė vietinių gyventojų palaikymo, domėjimosi ir pagalbos. Į pagalbą ateidavo ir kraštotyrininkai¹²⁰. Todėl galima teigti, jog ekspedicijos metu archeologijos mokslo specialistai mažai, o gal ir iš vis nekreipė dėmesio į kultūros vertybes saugančius dokumentus.

Anot R. Rimantienės, XX a. 5-6 dešimtmečiais istorinių laikų radiniai muziejuose nebuvo eksponuojami, tik laikomi fonduose ir nepriskiriami archeologijai¹²¹. Savo atsiminimuose archeologė aprašo 1958 m. vykusį įvykį, kuomet ji vykdė tyrimus Lapainioje. Surasta alkaduobė, kurios Juozas Žiugžda, tuo metu buvęs Lietuvos TSR Mokslo akademijos viceprezidentas, nenorėjo pripažinti, I a. archeologiniu objektu ir tuo labiau alkaduobe, galinčia atskleisti galimai buvusią religiją¹²². Sprendimą galėjo sąlygoti politinės-ideologinės aplinkybės, nes kaip bebūtų jis oficialiai turėjo *atspindėti* komunistinį požiūrį į tikėjimą ir kultūrą.

3. 3. 1967 metų *Kultūros paminklų apsaugos įstatymo* turinio analizė ir taikymas

1967 m. balandžio 15 d. *Kultūros paminklų apsaugos įstatymas*¹²³ buvo parengtas palankiu metu, kuomet totalitarinis valdymas kultūrinėje-ideologinėje srityje neturėjo vieningos pozicijos¹²⁴. Taigi, 1964 m. galima įvardinti lūžiniais metais kultūros paminklų apsaugoje Lietuvos TSR. Būtent tuomet priimta Venecijos chartija¹²⁵ (1964-05-25 – 31, Venecija, Italija), o 1964 – 1967 m. dalyje

¹¹⁹ Apie šį ir kitus tarybinio ūkio pirmininko bandymus trukdyti tyrimams daugiau informacijos pateikta: RIMANTIENĖ, R. Op. cit., p. 285-286.

¹²⁰ V. Jakelaitis, Kraštotyros draugijos pirmininkas norėjo padėti R. Rimantienei atliekant tyrimus Šventojoje, organizuodamas darbo ir poilsio stovyklą kraštotyrininkams. RIMANTIENĖ, R. Op. cit., p. 284-285; 287-288.

¹²¹ Ibid., p. 224

¹²² Ibid., p. 240.

¹²³ LIETUVOS TSR AUKŠČIAUSIOJI TARYBA. Lietuvos TSR kultūros paminklų apsaugos įstatymas. 1967. Vilnius. In Kultūros-švietimo įstaigų administravimo žinytas. Vilnius, 1975.

¹²⁴ IVANAUSKAS, V. Vėlyvojo sovietmečio epochos bruožų apibūdinimas kultūros sferoje. *Lietuvos istorijos metraštis*. T. I. Vilnius, 2012, p. 107

¹²⁵ Pagrindinis Venecijos chartijos principas – *restauravimas, kurs yra grindžiamas pagarba autentiškai materijai bei istoriniams dokumentams ir bet kokių atveju turi būti paremtas tyrimais; restauravimas negali remtis hipotezėmis ar spėlionėmis; dėmesys istoriniams sluoksniams principas – turi būti gerbiami visi objekto raidos sluoksniai, stilistinis vientisumas nėra restauravimo tikslas; išimtis: apatinių sluoksnių atidengimas gali būti pateisintas išskirtiniais atvejais ir tik tuomet, kai tai, kas pašalinama, yra mažai vertinga, o kas atidengiama – turi didelę istorinę, archeologinę ar meninę vertę ir yra gana gerai išlikę; atkūrimo principas (atvejis, kai restauravimui turima užtektinai duomenų) – elementai, kuriais pakeičiamos trūkstamos objekto dalys, turi būti harmoningai integruoti į visumą ir tuo pačiu skirtis nuo originalių; principas turi būti taikomas taip ir tam, kad restauravimas nefalsifikuotų objekto meninių ar istorinių savybių; atkūrimo principas (atvejis, kai restauravimui neturima pakankamai duomenų) – objekto papildymai, kai tam neturima pakankamai duomenų, galimi tik neišvengiamais atvejais; tokie elementai turi būti atskirti nuo architektūrinės kompozicijos ir turėti dabarties žymę; nauji užstatymai – pristatymai yra draudžiami; išimtis: jie leidžiami tik tais atvejais, kai nemenkina vertingųjų statinio dalių, jo tradicinės aplinkos, jo kompozicinės pusiausvyros ir jo ryšio su supančia aplinka; naujų technologijų galimumo principas – konservavimo ar remonto darbų metu objektui sustiprinti galima naudoti modernias*

Tarybų sąjungos šalių atsivėrė galimybės laisviau vykdyti pokyčius¹²⁶ kultūros paveldo apskaitos bei apsaugos sistemoje. Dėl šios priežasties Lietuvos TSR pradėjo veikti visuomeninė kultūros paminklų apsaugos inspekcija, o kiek vėliau į kultūros vertybių apsaugos darbus buvo įjungtos ir kultūros paminklų apsaugos inspekcijos prie Vilniaus ir Kauno Darbo žmonių deputatų Tarybų (1966 m.)¹²⁷. Po šių pokyčių 1967 m. balandžio 15 d., atsižvelgiant į procesus vykstančius Vakaruose, buvo priimtas *Kultūros paminklų apsaugos įstatymas*, kurį viena iš nedaugelio TSRS respublikų (be Lietuvos TSR panašius įstatymus priėmė Estija ir Baltarusija¹²⁸) Lietuvos TSR priėmė savarankiškai, t. y. be nurodymo iš TSRS. Dėl šio įstatymo priėmimo pradėtas vystyti naujas, kompleksinis požiūris į paminklo saugos sistemą Lietuvos TSR.

Įstatymas, kurį sudarė keturi bendrieji skyriai, gana nemenkai papildė ligtolinius kultūros vertybių apskaitos bei apsaugos kriterijus. 1967 m. balandžio 15 d. įstatymo įgyvendinimui (tuo pačiu įstatymu) buvo įkurta etatinė Mokslinė-metodinė kultūros paminklų apsaugos taryba (vėliau reorganizuota į Kultūros paveldo centrą), kuri atitikmenų TSRS neturėjo. Šios Tarybos prioritetas buvo užtikrinti tinkamą įstatymo vykdymą, t. y. vykdyti paminklų apskaitą ir inventorizavimą, rinkti dokumentaciją bei įgyvendinti įstatyme numatytą metodinį darbą (pvz.: rengti įstatymo taikymo instrukciją). Būtent 1953-1964 m. periodu, kuomet TSRS valdė Nikita Chruščiovas, atsirado galimybė ieškoti naujų idėjų modernizuoti teisinę sistemą. Už Lietuvos TSR kultūros paveldą atsakingų asmenų tarpe buvo domimasi Vakarų Europos XX a. šeštajame – septintajame dešimtmečiais vyravusiomis paveldo apsaugos idėjomis. Tačiau norint realizuoti darbe išsikeltą tikslą ir jį lydinčius uždavinius, reikia išanalizuoti kas buvo reglamentuota ir kokie novatoriški sprendimai buvo priimti net iki 1995 m. galiojusiame¹²⁹ Kultūros paminklų apsaugos įstatyme.

Pirmajame (I) įstatymo skyriuje, sudarytame iš keturių straipsnių įvardyta kas laikyta kultūros paminklais, išskiriant juos į keturias grupes: archeologiniai, architektūros, dailės ir istorijos. Išlaikomas nuo 1949 m. kultūros paminklų skirstymas pagal reikšmę: visasajunginės, respublikinės, vietinės reikšmės. Įstatymu reglamentuota gamtos apsaugos vykdoma kompleksinio pobūdžio paminklų kategorija, už kurią buvo atsakinga Lietuvos TSR Ministrų Tarybai (kultūros paminklai skelbti rezervatais ir draustiniais). Bendrais bruožais apibrėžta kas laikyta archeologiniais paminklais – *senovės sodybvietės, gyvenamosios bei gynybinės vietos ir jų įrenginių liekanos: piliakalniai,*

technologijas; sąlyga: jos naudojamos tais atvejais, kai įrodyta, kad tradicinių technologijų nebepakanka. The Venice Charter. International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites [interaktyvus]. 1964 [žiūrėta 2016 kovo 25 d.]. Prieiga per internetą: < http://www.icomos.org/charters/venice_e.pdf >.

¹²⁶IVANAUSKAS, V. Vėlyvojo sovietmečio epochos bruožų apibūdinimas kultūros sferoje. *Lietuvos istorijos metraštis*. T. I. Vilnius, 2012, p. 108

¹²⁷ ČEPAITIENĖ, R. *Laikas ir akmenys. Kultūros paveldo sampratos moderniojoje Lietuvoje*, p. 207.

¹²⁸ GLEMŽA, J. R. Op. cit., p. 28.

¹²⁹ GLEMŽA, J. R. Op. cit., p. 29.

*senovės gamybos, kulto ir laidojimo vietos ir jų įrenginių liekanos: senovės įrašai ir ženklai: senovės daiktai*¹³⁰. Šie gana abstraktūs archeologiniai objektai teisiškai nenurodė nei laikotarpio, pagal kurį galėjo būti priskiriami prie archeologinių paminklų, nei vertybinių kategorijų.

Antras (II) skyrius skirtas kultūros paminklų apsaugą vykdančių institucijų teisių ir pareigų nustatymui. Šioje įstatymo dalyje išsiskirta dar viena už paveldo apsaugą ir apskaitą atsakingų institucijų grupė – visuomeninės organizacijos, kurios kartu su vietinių Darbo žmonių deputatų tarybų vykdomaisiais komitetais turėjo atklikti šiuos veiksmus: „... rūpinasi kultūros paminklų apsauga ir jų priežiūra vietotose, apžiūri tikrina ir tiria kultūros paminklus, įtraukia į apskaitą naujai išaiškintus kultūrinės vertės objektus“¹³¹. Kultūros vertybių apsaugai užtikrinti, archeologinių ir kitų medžiaginių kultūros objektų apsaugai sukurtos papildomos paveldotvarkos institucijos, kas demonstruoja, kad tam tikros „kultūrininkų“ grupės buvo susirūpinusios ir suinteresuotos saugoti įvairaus pavidalo praeities liekanas. Tai buvo tikslingas, tiek ideologiniu, tiek kultūros paminklų populiarinimo požiūriu, sprendimas. Įtrauktos organizacijos galėjo prisidėti prie archeologinių paminklų išsaugojimo, archeologinių tyrimų vykdymo. Tokį atvejį savo atsiminimuose pateikia archeologė R. Rimantienė, kuomet į Šventosios gyvenvietės archeologinius tyrimus buvo įtraukti Kraštotyrinės draugijos nariai ¹³². Naujųjų institucijų darbą turėjo prižiūrėti ir kontroliuoti Lietuvos TSR Kultūros ministerija, kuri vadovavo kultūros vertybių apsaugai, apskaitai, naudojimui, moksliniams tyrimams bei populiarinimo darbui. Pastebėtina tai, kad pirmą kartą įstatyminėje bazėje dėmesys skiriamas masinei kultūros vertybių propagandos sklaidai. Šiam tikslui iš archeologinių objektų tarpo galėjo pasitarnauti greičiausiai tik piliakalniai, kurie jau po 1960 m. buvo naudojami panašioms tikslams. Piliakalniai labai stipriai dominavo bendrame kraštovaizdyje bei savo išskirtinumu traukė turistus. Užlipus ant piliakalnio atsiverdavo didingas vaizdas į apylinkes. Kitas populiarinimo pavyzdys, tai archeologinės vertybės panaudojimas religiniams-istoriniams tikslams, kurių tarybinė valdžia nepalaikė. Vienas iš tokių labiausia istoriografijoje žinomas Jurgaičių piliakalnio (Šiaulių rajone) atvejis. 1961 m. kovo 27 d. Lietuvos KP CK biuras priėmė nutarimą „Dėl Jurgaičių piliakalnio sutvarkymo ryšium su 1861–1864 m. valstiečių judėjimo šimtosiomis

¹³⁰LIETUVOS TSR AUKŠČIAUSIOJI TARYBA. Lietuvos TSR kultūros paminklų apsaugos įstatymas. 1967. Vilnius. In Kultūros-švietimo įstaigų administravimo žinynas. Vilnius, 1975. I skyriaus, 2 straipsnis, a dalis.

¹³¹LIETUVOS TSR AUKŠČIAUSIOJI TARYBA. Lietuvos TSR kultūros paminklų apsaugos įstatymas. 1967. Vilnius. In Kultūros-švietimo įstaigų administravimo žinynas. Vilnius, 1975.

¹³² R. Rimantienė rašo: „Daug man padėjo faktiškasis draugijos pirmininkas Antanas Stravinskas. Išsiuntinėjom pranešimus į visus draugijos skyrius, surašėm ir tam tikras anketas. Visus priimti žadėjom po dvi savaites. Atsiliepė ir seni kraštotyrininkai <...>“. RIMANTIENĖ, R. Op. cit., p. 288.

metinėmis“¹³³. Nors piliakalnis šioje istorijoje vaidino antraeilį vaidmenį, tačiau geografinė pozicija ir panaudojimas buvo opi administracinio aparato problema.

Trečią (III) skyrių, kuriame reglamentuota kultūros paminklų apsauga ir naudojimas, sudarė dvidešimt straipsnių, tai pats plačiausias ir tyrimui aktualiausias skyrius. Tenka pripažinti, kad archeologinių vertybių apskaitos tyrimo aspektą palietė tik penki jame buvę straipsniai. Apsauginių zonų nustatymas kultūros vertybėms nebuvo griežtai teisiškai apibrėžtas, jas numatyta taikyti tik „esant reikalui“. Toks Lietuvos TSR požiūris į archeologinį paveldą neužtikrino archeologinių vertybių, o ypač senųjų gyvenviečių, visaverčio išsaugojimo. Saugomų teritorijų neįreglamentavimas įstatymu, bei apsauginių zonų svarbos neretransliavimas liaudžiai atnešė nemažai neatitaisomos žalos (padaryta žala nuariant, kasant žvyro ar smėlio karjerus ir panašiai–10 straipsnis)¹³⁴. Įstatymu bandyta primesti dalį atsakomybės už „valdžiai ir liaudžiai“ priklausančius paminklus privatiems asmenims. Nors 18 straipsnyje įvardinta kokios grėsmės kyla savininkui nesilaikančiam kultūros paminklų apsaugos įstatymo, tačiau nenumatomos už priežiūrą atsakingos institucijos. Toliau išliko grėsmė išnykti (ar būti sunaikintais) objektams neįtrauktiems į registrą, t. y. nepripažintiems vertingu archeologijos paminklu. Įstatyme palikta nemažai neužbaigtumo momentų. Kultūros vertybių apsaugos juridiniuose dokumentuose reglamentuota ir ligi tol neapibrėžta žemės judinimo, statybų, melioravimo darbų metu rastų daiktų lemtis. Teisiniu požiūriu turėta kuo skubiau stabdyti darbus bei pranešti Lietuvos TSR Kultūros ministerijai ir vietos Darbo žmonių deputatų Tarybai, o veiklą buvo galima tęsti tik gavus leidimus¹³⁵. Visi rasti daiktai (žemėje, vandenyje ar senuose pastatuose), jei savininko nėra, turėjo tapti valstybės nuosavybe¹³⁶. Šių įstatymo punktų realus įgyvendinimas vertintinas skeptiškai, nes nors kartais būdavo sulaukiama pranešimų apie ardomus paminklus¹³⁷, tačiau sudėtinga nustatyti kiek paminklų buvo palikti visiškai sunaikinimui. Šį procesą galėjo nulemti, tai, kad teisiniu požiūriu numatytos nuobaudos už paminklų apsaugos įstatymo pažeidimą buvo labai menkos. Tiek valstybės tarnautojams, tiek ir piliečiams numatytos baudos buvo labai mažos palyginus su daroma žala¹³⁸.

¹³³ Nutarime buvo numatyta ne tik „apvalyti“ piliakalnį, tačiau ir pastatyti atminimo paminklą – akmenį su įrašu „1861-1864“. Apie tai daugiau NAUDUŽAS, J. Prie Jurgaičių. Kryžių kalno paminklai. In *Nukentėję paminklai*. Vilnius, 1994, p. 161–166; MACIULIS, D. Kryžių kalno ir jį supančio kraštovaizdžio istorinė raida. In *Kryžių kalno istorinė raida ir jo išlikimo problemos*. Šiauliai, 2000, p. 41-65.

¹³⁴ BAUBONIS, Z.; VAITKUVIENĖ, A. Lietuvos archeologinių vietų žalojimai, p. 25-31.

¹³⁵ LIETUVOS TSR AUKŠČIAUSIOJI TARYBA. Lietuvos TSR kultūros paminklų apsaugos įstatymas. 1967. Vilnius. In *Kultūros-švietimo įstaigų administravimo žinynas*. Vilnius, 1975.

¹³⁶ Ibid., 20 straipsnis.

¹³⁷ KULIKAUSKAS, P. Kelias į archeologiją, p. 136, 175.

¹³⁸ Piliečiai bausti 50 rublių, o valstybės tarnautojai – 100 rublių bauda. LIETUVOS TSR AUKŠČIAUSIOJI TARYBA. Lietuvos TSR kultūros paminklų apsaugos įstatymas. 1967. Vilnius. In *Kultūros-švietimo įstaigų administravimo žinynas*. Vilnius, 1975.

1967 m. įstatymo III skyriaus 29 straipsnyje numatyta, jog *Šio įstatymo taikymo instrukciją leidžia Lietuvos TSR Kultūros ministerija*¹³⁹, o Ministerijai prireikė daugiau nei penkių metų Kultūros paminklų apsaugos įstatymo taikymo instrukcijoms parengti. Per šį laikotarpį didelių pasikeitimų kultūriniame gyvenime neįvyko¹⁴⁰.

1972 m. lapkričio 23 d. Lietuvos TSR kultūros ministras patvirtinto Kultūros paminklų apsaugos įstatymo taikymo instrukciją (įsakymo Nr. 387), susidėjusią iš dviejų skyrių. Pirmasis skyrius skirtas bendriesiems apskaitos ir apsaugos reikalams, antrasis – specializuotas kiekvienai kultūros vertybių grupei. Bendruosiuose nuostatuose dar kartą pakartotos įstatyme reglamentuotos už apsaugą atsakingos institucijos¹⁴¹. Vykdančiąja institucija Kultūros ministerijai kultūros vertybių apskaitos vykdymui paskirta Muziejų ir kultūros paminklų apsaugos valdyba, kuri savo pavaldume turėjo dar kelias prižiūrimas institucijas: Mokslinė-metodinė kultūros paminklų apsaugos tarybą, rajonų (miestų) vykdomųjų komitetų kultūros skyrius, kultūros skyrių kultūros paminklų apsaugos inspekcijas, valstybinius muziejus. Pagrindinį kultūros vertybių apskaitos darbą turėjo atlikti Mokslinė-metodinė kultūros paminklų apsaugos tarnyba, o antraeiliai, smulkesni darbai atiteko žemesnio rango organams, t. y. rajonų (miestų) vykdomųjų komitetų kultūros skyriams, kultūros skyrių kultūros paminklų apsaugos inspekcijoms bei valstybiniais muziejams¹⁴². Nors dalis minėtų institucijų pareigų ir teisių yra persipynusios ir kartojasi, pavyzdžiui, nutraukti bet kokius darbus neturint tinkamo leidimo kultūros paminklo vietoje, kontroliuoti paminklų būklę, organizuoti ir/ar vykdyti paminklų apskaitą, tačiau sprendžiamąjį balsą (respublikiniam paveldui) turėjo tik Kultūros ministerijos Muziejų ir kultūros paminklų apsaugos valdyba. Visos minėtos institucijos turėjo padėti viena kitai užtikrinant tinkamą apsaugą ir apskaitą, tad buvo sukurta visa kultūros paminklų saugojimų institucijų grandinė. Pagal šią instrukciją žemiausiame instituciniame lygmenyje esančios Kultūros paminklų apsaugos inspekcijos, ar kur jų nėra valstybiniai muziejai, padedami visuomenės kultūros paminklų apsaugos inspekcijos ir Lietuvos TSR Paminklų apsaugos ir kraštotyros draugijos ar jos skyrių turėjo organizuoti medžiagos apie kultūros vertybes kaupimą, registravimą, konsultuoti kultūros skyrius, paminklų naudotojus ar visuomeninius inspektorius¹⁴³, tai gi sunkiausias ir

¹³⁹ Ibid., 29 straipsnis.

¹⁴⁰ *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940 – 1990*. Dokumentų rinkinys. Sud. J. R. BAGUŠAUSKAS; A. STREIKUS. Vilnius, 2005, p. 21.

¹⁴¹ Lietuvos TSR Kultūros ministerija, atsakinga už respublikinių paminklų apsaugą ir Darbo žmonių deputatų tarybų vykdomieji komitetai, kurie buvo atsakingi už vietinę paminklų apsaugą.

¹⁴² Lietuvos TSR Kultūros ministerija. Kultūros paminklų apsaugos įstatymo taikymo instrukcija. 1972 m. lapkričio 23 d. Vilnius. In *Kultūros-švietimo įstaigų administravimo žinynas*. Nr. 387. Vilnius, 1975, I skyriaus, 2-14 punktai.

¹⁴³ Ibid., 12-13 punktai.

kruopščiausias darbas atiteko šioms įstaigoms, kurios greičiausia neturėjo archeologijos mokslo specialistų¹⁴⁴ ir veikė labiau „idėjiškai“ ir ne visuomet kvalifikuotai.

Antrajame (II) instrukcijos skirsnyje reglamentuota kultūros paminklų apskaita. Pirmuoju skirsnio punktu (15 punktas) apibrėžiama kokios vertybės yra įtraukiamos į apskaitą – *visi, įstatymo nustatyta tvarka patvirtinti, kultūros paminklai, taip pat naujai išaiškinti kultūrinę vertę turintys objektai <...>*¹⁴⁵. Tačiau tikslesnis archeologinėmis vertybėmis laikytų objektų sąrašas ar bent jau bruožai liko nepateikti.

Instrukcijoje apibrėžta, kas priklausė apskaitos darbui bei įvardytos apskaitos darbo priemonės. Į apskaitos sąvoką įtraukta mokslinės, istorinės medžiagos rinkimas ir inventorizavimas¹⁴⁶. Pagrindinėmis darbo priemonėmis apskaitai įgyvendinti įvardytos įvairios apskaitą suvienodinančios biurokratinės formos, t. y. kultūros paminklų pasai ir apskaitos kortelės, kurios buvo patvirtintos TSRS Kultūros ministerijos. Instrukcijos, kaip pildyti dokumentus, buvo priimtos prieš patvirtinant 1972 m. lapkričio 23 d. Lietuvos TSR Kultūros paminklų apsaugos įstatymo taikymo instrukciją (įsakymo Nr. 387). Pagrindinės apskaitos formos privalėjo būti perimtos iš TSRS Kultūros ministerijos, tai 1972 m. kovo 27 dienos įsakymu Nr. 153 patvirtintas dokumentas *Dėl pasų ir mokslinių kortelių TSRS istorijos ir kultūros paminklams užpildymo*. Lietuvos TSR Kultūros ministerija turėjo teisę aprobuoti papildomų mokslinių kortelių skaičių, turinį, formas¹⁴⁷. Tiekina, jog dėl sukurto didelio apskaitos administracinio aparato galėjo strigti ir Lietuvos TSR kultūros vertybių sąrašų patvirtinimas bei leidyba¹⁴⁸. Naujai išaiškinti kultūros objektai, jei teisingai užpildyti dokumentai (pasas ir kortelė), iš karto privalėjo būti įtraukti į pastovią apskaitą, o tinkamai parengtų dokumentų neturintys objektai įtraukti į vienerių metų, t. y. laikinąją, apskaitą. Laikas per kurį Muziejų ir kultūros paminklų apsaugos valdyba turėjo nuspręsti apie paminklo likimą, buvo neilgas – trys mėnesiai. Išimtiniais atvejais, jei trūko informacijos, archeologinės vertybės likimas galėjo būti sprendžiamas netgi iki vienerių metų¹⁴⁹. Pripažinus, jog paminklas turi *mokslinę* vertę, jam privalėjo būti priskiriama reikšmės kategorija: visasajunginis, respublikinis ar vietinis. Kitokia situacija buvo su archeologiniais objektais, kurių, paminklosaugininkų nuomone, kriterijai neatitiko tuometinio vertinimo sampratos. Taigi, nustačius, kad objektas neatitinka vertinimo kriterijų – jis buvo išbraukiamas iš sąrašo ir jis netekdavo teisinės apsaugos. Tokio teisinio reglamentavimo ne visuomet

¹⁴⁴ LUCHTANAS, A. Archeologija Vilniaus Universitete. In. *Archaeologia Lituana*. T.1. Vilnius, 1999, p. 7 – 14.

¹⁴⁵ Lietuvos TSR Kultūros ministerija. Kultūros paminklų apsaugos įstatymo taikymo instrukcija. 1972 m. lapkričio 23 d. Vilnius. In *Kultūros-švietimo įstaigų administravimo žinybas*. Nr. 387. Vilnius, 1975, 15 punktas.

¹⁴⁶ Ibid., 16 punktas.

¹⁴⁷ Ibid., 17 punktas.

¹⁴⁸ Lietuvos TSR kultūros paminklų sąrašas, Vilnius, 1973.

¹⁴⁹ Lietuvos TSR Kultūros ministerija. Kultūros paminklų apsaugos įstatymo taikymo instrukcija. 1972 m. lapkričio 23 d. Vilnius. In *Kultūros-švietimo įstaigų administravimo žinybas*. Nr. 387. Vilnius, 1975, 22-23 punktai.

buvo sąžiningai laikomasi. Puikiai šią situaciją papildė jau minėtas R. Rimantienės pasakojimas apie archeologinio objekto panaudojimą buitiniams poreikiams: „<...>, tai kažkas sugalvojo, kad reikia „saugoti“ archeologijos paminklą – Sargėnų kapinyną, nors jis jau seniai buvo ištirtas ir ten nieko nebuvo likę. Muziejus oficialiai apsiėmė jį saugoti. Porą metų ten buvo mūsų visų bendras bulvių laukas.“¹⁵⁰.

Iš sąrašų buvo išbraukiami ne tik paminklai neatitinkantys kultūros vertybių savybių, bet ir tie, kurie buvo perimti valstybinių muziejų, saugyklų ar archyvų (kalbama apie kilnojamąsias vertybes). Daugiau duomenų apie konkrečių archeologinių paminklų išbraukimą iš paveldo sąrašų atliekant tyrimą nerasta.

Trečiąją (III) skirsnį, skirtą kultūros paminklų apsaugai ir naudojimui, sudarė dvi skiriamosios dalys ir keturiasdešimt punktų. Pirmoji dalis reglamentavo kultūros paminklų apsaugą, antroji – kultūros paminklų naudojimą. Kultūros vertybių, kurios gali būti archeologinėmis, apskaitą ir apsaugą paliečia tik keli skirsnio punktai atliepiančiai įstatymo 19 ir 20 straipsnius¹⁵¹, kurias nustatoma, kaip elgtis radus archeologinių radinių, kam jie priklausė ir kam privalėjo būti perduoti.

Ketvirtajame (IV) skirsnyje apibrėžti paminkluose vykdomi tiriamieji darbai: remontas, konservavimas, restauravimas, pritaikymas. Pastarąją vertybių funkcija buvo pasistūmėta prie vakarietiško paminklosaugos modelio, kuomet paminklas tapo prieinamu ir naudojamu. Įdomu tai, kad archeologines vertybes numatyta tik konservuoti¹⁵², kas vedė prie to, kad per konservavimo darbus turėjo būti moksliškai ištiriamas paminklas. Archeologinių vertybių konservavimo suvokimas

¹⁵⁰ Toks archeologinių paminklų „saugojimas“ ir išbraukimas ištyrus jį buvo praktikuojamas nuo 1941-1944 m. RIMANTIENĖ, R. Op. cit., p. 137.

¹⁵¹ LIETUVOS TSR AUKŠČIAUSIOJI TARYBA. Lietuvos TSR kultūros paminklų apsaugos įstatymas. 1967. Vilnius. In Kultūros-švietimo įstaigų administravimo žinytas. Vilnius, 1975, 19 straipsnyje teigiama, kad *jeigu vykdant žemės, statybos, melioravimo ar kitus darbus, randami kultūros paminklai <...> vykdytojas privalo tuojau pat nutraukti darbus ir nedelsdamas pranešti Lietuvos TSR Kultūros ministerijai ir vietos Darbo žmonių deputatų tarybos vykdomajam komitetui. Darbai gali būti toliau vykdomi tik Lietuvos TSR Kultūros ministerijai leidus. Pagal nuostatų 51 punktą atsakymą Ministerija turi pateikti per 1-3 dienas, o jei darbai nesustabdomi tai traktuojama kaip niokojimas.*

1967 m. įstatymas 20 straipsnis teigia: *Visi rasti žemėje, jos paviršiuje, vandenyje, senuose pastatuose ar jų dalyse kultūrinės vertės daiktai, liekanos, kurių savininkas negali būti nustatytas arba pagal įstatymą yra netekęs teisės į juos, yra laikomi valstybės nuosavybe ir perduodami muziejams, archyvams ar kitoms specialioms kultūros vertybių saugykloms. Šių daiktų radėjams gali būti skiriamos premijos arba išmokamas atlyginimas įstatymo nustatyta tvarka.* 1972 m. nuostatuose III skirsnio 49 punktas reglamentuoja perdavimo valstybei tvarką, archeologinių radinių perdavimas išskiriamas atskiru punktu: *Kultūrinę vertę turinčius archeologinius daiktus radėjas perduoda tiesiog muziejui. Perduodant surašomas perdavimo-priėmimo aktas trimis egzemplioriais, kurių vienas įteikiamas radusiam asmeniui, kitas lieka kultūrinę vertybę priėmusioje įstaigoje ir trečias pasiunčiamas Kultūros ministerijai.*

¹⁵² Ibid., IV skirsnio 72 straipsnis: *b) konservavimas- einamojo, kapitalinio remonto ir pritaikomieji darbai, kuriais siekiama išsaugoti ir sutvirtinti autentišką paminklą, naudojant visas galimas technines priemones ir esamus mokslo pasiekimus; tai specialūs paminkliniai darbai; jie turi būti projektuojami, o juos atliekant, paminklas tyrinėjimas.*

beveik nesiskyrė nuo šiandieninio apibrėžimo. Svarbiausia – išsaugoti vertingąsias savybes nuo kenksmingos aplinkos (kaip pavyzdžiui: erozijos)¹⁵³.

Konservavimo darbai pasitarnavo archeologinių vertybių apskaitos proceso vykdymui, kurių metu turėjo būti atliekami nuodugnūs mokslinio tyrimo projektavimo darbai, kurių metu buvo renkama ne tik istorinė, archyvinė ar ikonografinė medžiaga, tačiau ir konservavimui imponavę ir faktiniai paminklo duomenys: apmatavai, fotofiksacija, esamos būklės nustatymas. Tokiu būdu turėjo būti išaiškinamos paminklo vertingosios savybės, mokslinės, meninės ir istorinės vertės, atliekami žvalgomieji tyrimai (zondažai ir šurfai įstatyminėje kultūros paminklų apsaugos juridinėje bazėje minimi pirmą kartą).

Penktasis (V) skirsnis buvo skirtas atsakomybės už Kultūros paminklų apsaugos įstatymo pažeidimą išaiškinimui. Jis susidėjo iš 15 punktų (pastebėtina, kad ši dalis buvo labiau išplėsta nei ankstesniame nutarime¹⁵⁴), tačiau archeologinių vertybių specifika niekaip nėra išskiriama, todėl platesnių įžvalgų negalima pateikti.

II skyriaus VI skirsnis skirtas Archeologiniams paminklams. Pirmiausia 100 punkte sukonkretintai apibrėžta, kas laikyta archeologinėmis vertybėmis, t. y.: senovės stovyklavietės (senovės miestų, pilių, gyvenviečių liekanos; senovės gynybos vietos ir jų įrenginių liekanos); pilkapiai, senovės pylimai ir jų liekanos; kūrgrindos bei kiti senovės keliai ir jų liekanos; pilkapiai, senkapiai (plokštiniai kapinynai) ir jų liekanos; alkakalniai, aklavietės ir kitos su senovės kultu susijusios vietos ir jų liekanos: pėduoti akmenys, dubenuoti, su senovės įrašais, ženklais bei kiti akmenys, susiję su padavimais; vietos kur randami įvairūs senovės dirbiniai iš medžio, kaulo, akmens, metalo ar kitokios medžiagos; senovės gyvulių kaulai bei vietos, kur jie randami; įvairūs senovės daiktai, monetos, lobiai (lobis archeologine prasme yra bet kokios medžiagos keletas ar daugiau radinių ir senovės darbo įrankių, ginklų, papuošalų ir kitų daiktų, pakastų į žemę vienoje vietoje)¹⁵⁵. Dalis paminklų sričių dubliavosi tarpusavyje, pvz.: gynybiniai įtvirtinimai/vietos, kulto vietos, gyvenvietės buvo laikomi ir architektūriniais paminklais. Tačiau pamirštos senovinės miestelių kapinaitės, kurios pagal šį įstatymą ir jo nuostatas nebuvo saugomos. 1970 m. išleistos knygos

¹⁵³ LIETUVOS RESPUBLIKOS SEIMAS. Lietuvos Respublikos nekilnojamųjų kultūros vertybių apsaugos įstatymo pakeitimo įstatymas, (2004 m. rugsėjo 28 d. Nr. IX-2452, Vilnius). [interaktyvus], [žiūrėta 2016-03-27]. Prieitis per internetą: <http://www.heritage.lt/t_aktai/istatymai/nkpai.htm>. **Konservavimas** – kultūros paveldo objekto vertingąsias savybes naikinančių ar žalojančių veiksmų poveikio sustabdymas ir autentiškumo požymių sutvirtinimas atliekant tyrimais pagrįstus tvarkomuosius paveldosaugos, statybos ir kraštotvarkos darbus.

¹⁵⁴ LIETUVOS TSR MINISTRŲ TARYBA. Lietuvos TSR Ministrų Tarybos nutarimas Nr. 184. Dėl priemonių kultūros paminklų 169 apsaugai pagerinti ir kultūros paminklų apsaugos nuostatai. 1949 m. kovo mėn. 21 d., Vilnius. VOLKAITĖ-KULIKAUSKIENĖ, R. Lietuvos archeologiniai paminklai ir jų tyrinėjimai. Vilnius, 1958.

¹⁵⁵ LIETUVOS TSR KULTŪROS MINISTERIJA. Kultūros paminklų apsaugos įstatymo taikymo instrukcija. 1972 m. lapkričio 23 d. Vilnius. In *Kultūros-švietimo įstaigų administravimo žinynas*. Nr. 387. Vilnius, 1975.

*Lietuviai IX-XII amžiais*¹⁵⁶ autorė, Regina Volkaitė-Kulikauskienė, pagrindiniam tikslui įgyvendinti archeologiniais paminklais pasirinko gana siaurą, tačiau plačiai paplitusias paminklų grupes: piliakalnius bei laidojimo paminklus (plokštinius kapinynus ir pilkapius). Analizuojant šiuos paminklus turėta pasiekti TSRS archeologijos *tikslą* – kuo detaliau atkurti nagrinėjamo laikotarpio istoriją¹⁵⁷. Be kita ko, lyginant archeologų tyrimams naudojamus paminklus su 1967 m. įstatyme įvardijamais, galima daryti išvadą, jog IX-XII a. tyrimams, kaip archeologinės vertybės, nenaudoti: senovės kelių sistema, pilys ir gyvenvietės, kulto vietos. Kitų archeologiniais paminklais įstatyme įvardytų vertybių statusas laikomas radiniu (monetos, lobiai, papuošalai, buities priemonės, ginklais). 1976 m. E. Jovaišos ir J. Markelevičiaus parengtoje metodinėje priemonėje archeologijos paminklais laikomi: *senovės gyvenvietės, piliakalniai, pilių liekanos, senamiesčių kultūriniai sluoksniai* (paryškinta – M. L.), *gynybiniai pylimai, kūrgrindos ir keliai, pilkapiai, plokštiniai kapinynai, alkakalniai, akmenys su ženklais, dubenimis, lobiai, įvairios vietos, kur randami senovės dirbiniai iš medžio, kaulo, akmens ar metalo*¹⁵⁸. Šie paminklai, anot autorių, padeda atskleisti seniausios visuomeninės vystymosi dėsnumą, materialinės bei dvasinės kultūros bruožus¹⁵⁹. Lobiai ir monetos taip pat vertinti ne kaip archeologijos paminklai, o kaip archeologiniai radiniai priklausę tam tikram archeologijos paminklui. Pagal archeologinių paminklų sąvokos apibrėžimą, galima daryti išvadą, jog didžiausias archeologų dėmesys teko priešistorės tyrimams. E. Jovaišos ir J. Markelevičiaus nuomone, archeologijos paminklai skirstyti į tris grupes, tačiau ne pagal tai, kaip juos grupuoja 1967 m. įstatymo bei 1972 m. įstatymo taikymo instrukcijos tvarka, bet moksliniu požiūriu: senovės gyvenvietės ir piliakalniai; laidojimo paminklai ir kiti paminklai. Prie šios metodinės priemonės pateikiamos TSRS Kultūros ministerijos patvirtintos kultūros paminklo apskaitos formos, t. y. pasas¹⁶⁰ (kuriame be pagrindinės informacijos įvardijama paminklo rūšis, tipas, naudojimo paskirtis, techninė būklė, apsaugos sistemos žymės bei pateikiamos fotografijos, brėžiniai, Kultūros paminklų dokumentacijos centro medžiaga ir kt.), kultūros paminklo apskaitos kortelė¹⁶¹, įsipareigojimas saugoti archeologijos paminklą¹⁶², kultūros paminklo (ne pastato) techninės apžiūros aktas¹⁶³, kultūros paminklo kortelė¹⁶⁴.

¹⁵⁶ VOLKAITĖ-KULIKAUSKIENĖ, R. *Lietuviai IX-XII amžiais*. Vilnius, 1970.

¹⁵⁷ Ibid., p. 19.

¹⁵⁸ JOVAIŠA, E; MARKELEVIČIUS, J. *Lietuvos TSR archeologijos paminklai ir jų apsauga*, p. 5.

¹⁵⁹ Ibid., p. 5.

¹⁶⁰ Ibid., p. 76-83.

¹⁶¹ Ibid., p. 84-85.

¹⁶² Ibid., p. 86-87.

¹⁶³ Ibid., p. 88-89

¹⁶⁴ Ibid., p. 90-91.

Instrukcijoje kaip ir įstatyme visiškai neatsižvelgta į archeologinių objektų apskaitos ir apsaugos bei konservavimo specifiškumą. Visa tai vykdyta bendra tvarka, kaip ir kitų kultūros vertybių. Pačių archeologinių vertybių apsaugos zonas, pagal pavaldumą ir įtakos sritis, turėjo nustatyti Kultūros ir Žemės ministerijos sudarydamos komisiją (*rajono kultūros skyriaus vedėjas, archeologas, gamtos apsaugos inspektorius (jeigu archeologinis paminklas yra taip pat gamtos paminklas), rajono gamybinės žemės ūkio valdybos žemėtvarkos vyr. inžinierius, organizacijos, kurios teritorijoje yra paminklas, vadovas ir zonos valstybinio muziejaus atstovas*¹⁶⁵). Apsauginių zonų, kurios buvo priskiriamos kiekvienam paminklui individualiai pagal rekomendacijas¹⁶⁶, nustatymo metu buvo surašomas aktas bei sudaroma 1:10000 mastelio schema. Dokumentus, suderintus su Kultūros ir Žemės ministerijomis, turėjo tvirtinti rajono vykdomasis komitetas, o apie nustatytas apsaugines zonas turėjo būti informuotos suinteresuotos institucijos. Šiose vietose buvo griežtai draudžiama: arti, kasti duobes, rinkti akmenis, tiesti kelius, organizuoti įvairius renginius, ruošti estradas, šokių aikšteles, apželdinti, rauti medžius bei kelmus, ganyti gyvulius, perkelti archeologinius akmenis, vykdyti statybas, melioruoti, vykdyti žemės darbus, tačiau ar to buvo paisoma. Įstatymu reglamentuota, jog įvairūs žemės judinimo darbai galėjo būti vykdomi, tik gavus leidimą. Pagirtina, jog bent nuostatuose buvo reglamentuota tvarkyti ir apsaugos zonų aplinką.

Archeologinius tyrimus („kasinėjimus ir žvalgomojus“) vykdyti galėjo tik archeologai, turintys „atvirus lapus“, kurių išdavimo teisės paliktos Lietuvos TSR Mokslų akademijai, o sąjunginės reikšmės objektui – TSRS Mokslo akademijai. „Atviri lapai“ registruojami Kultūros ministerijoje, rajonų vykdomuosiuose komitetuose pagal (Lietuvos TSR Mokslų akademija buvo patvirtinusi „Archeologinių kasinėjimų ir žvalgomųjų ekspedicijų darbams vykdyti Lietuvos TSR teritorijoje“ instrukciją, pagal kurią „atvirus lapus“ gavę specialistai privalėjo tirti objektus bei teikti ataskaitas). Nuostatuose nurodoma ką turi atlikti archeologinių paminklų žvalgymui ar kasinėjimui leidimą gavę asmenys. Žinoma privalėjo būti smulkus paminklo aprašymas: pavadinimas, geografinė padėtis, topografinės savybės, forma, dydis, vienetų skaičius, kultūrinio sluoksnio charakteristika, radiniai ir jų išsidėstymas, istorija, vietinių žmonių pasakojimai, būklė.

Bendrais bruožais instrukcijoje reglamentuota archeologinių tyrinėjimų eiga, pavyzdžiui: kasama nedideliais kultūrinio sluoksnio šurfais, jo storiui, apimčiai ir charakteriui nustatyti, panaudojant ardomas paminklo dalis. Gera išlikusius paminklus kasti šurfais ir tranšėjomis buvo draudžiama. Tačiau nepaaiškinama, kodėl turi būti laikomasi šio punkto. Buvo nurodyta, kad būtina

¹⁶⁵ Lietuvos TSR Kultūros ministerija. Kultūros paminklų apsaugos įstatymo taikymo instrukcija. 1972 m. lapkričio 23 d. Vilnius. In *Kultūros-švietimo įstaigų administravimo žinynas*. Nr. 387. Vilnius, 1975, 102 punktas.

¹⁶⁶ Ibid., 103 punktas. Jei nebuvo specialių poreikių, tai taikytos tipinės rekomendacijos: piliakalniams-25 m., pilkapynams, senkapiams-10 m., atskiriems pilkapiams, akmenims, stovykloms-5 m. žymima riboženkliais.

sudaryti tyrimų planą 1:200 arba 1:500, braižyti paminklo profilį (niveliavimo kryptis), fotografuoti. Vykdam, tiek žvalgymus, tiek ir kasinėjimus reikėjo užtikrinti paminklų apsaugą, o juos baigus – atstatyti buvusią būklę. Visiškai ištirti kultūros paminklai (stovyklavietės, sodybvietės, senkapiai) buvo išbraukiami iš kultūros paminklų apsaugos sąrašų, tik išimtiniais atvejais paminklas neprarasdavo apsaugos (piliakalniai, alkakalniai, pylimai ar kiti vertingi mokslui paminklai lieka saugomi)¹⁶⁷.

Įdomu, jog nors atskira tvarka buvo reglamentuoti kasinėjimai, tačiau į šiuos nuostatus įtrauktas punktas dėl ataskaitų pateikimo. Jos turėjo būti pateikiamos per 6 mėn. nuo lauko darbų pabaigos, bet ne vėliau nei mėnuo iki naujo „atviro lapo“ išdavimo. Kituose nuostatų skirsniuose nėra pateikiama informacija apie archeologinių vertybių apskaitą.

Archeologinio objekto samprata pagal 1967 m. įstatymą bei jį papildančią instrukciją buvo labai plati, tačiau turėjo ir tam tikrų neišbaigtumo atspindžių. Šio įstatymo priėmimo pasiekimu galima laikyti reabilituotas kulto vietas bei povandeninį paveldą, kuriuos daugiau nei dvidešimt metų sovietinė santvarka neigė, ir kurios nebuvo reglamentuojamos kaip vertingos ir saugotinos. Dėmesys atkreiptas ir į gynybinius įrenginius ir jų liekanas. Nepaisant šių kelių, tačiau labai svarbių laimėjimų, priimta ir neracionalių sprendimų. Prie šių priskirtini monetų ir lobų vertinimą ir priskyrimą paminklų, o ne radinių kategorijai. Tačiau šią situaciją galima paaiškinti marksistine ideologija, kuomet svarbiausias tyrimo objektas yra materialinė kultūra.

3.4. 1977 m. Istorijos ir kultūros paminklų apsaugos ir naudojimo įstatymo turinio analizė bei lyginimas

J. R. Glemža teigia, jog „Iki 1975 m. Lietuvoje palaipsniui buvo sukurta respublikinė ir vietinė paveldotvarkos institucijų ir tarnybų sistema“¹⁶⁸, o tai galėjo sudaryti palankesnę situaciją plėtoti ir stiprinti archeologinių objektų apskaitos ir apsaugos procesus. Centrinė tarybų valdžia atsigręžė į kultūros paminklų sritį, tai iliustruoja 1977 m. priimtas *Istorijos ir kultūros paminklų apsaugos ir naudojimo įstatymas*, įsigaliojęs tik nuo 1978 m. kovo 1 d.¹⁶⁹, buvo patvirtintas 1976 m. *TSRS Sąjungos priimto TSRS istorijos ir kultūros paminklų apsaugos ir naudojimo įstatymo*¹⁷⁰ pagrindu.

¹⁶⁷ Lietuvos TSR Kultūros ministerija. Kultūros paminklų apsaugos įstatymo taikymo instrukcija. 1972 m. lapkričio 23 d. Vilnius. In *Kultūros-švietimo įstaigų administravimo žinytas*. Nr. 387. Vilnius, 1975, 109-111 punktas.

¹⁶⁸ GLEMŽA, J. R. Op. cit., p. 35.

¹⁶⁹ Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios, 1977, Nr. 36—471. [interaktyvus], [žiūrėta 2016-03-27]. Prieitis per internetą: <http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_l?p_id=1078113&p_tr2=2>.

¹⁷⁰ Ibid. bei GLEMŽA J. Paveldosaugos raidos fragmentai (atsiminimai) In. Kultūros paminklai, Nr. 19, 2015, p. 152.

Taigi įstatyminės bazės kaitą vėl perėmė centrinė valdžios sistema, nuleisdama įstatymą *iš viršaus*. Šis įstatymas prieš jį priimant Lietuvos TSR buvo aktyviai derinamas TSRS kultūros ministerijoje, nes norėta papildyti jį penkiolika straipsnių iš ankstesnio 1967 m. įstatymo. Tokiam Lietuvos TSR siūlymui po ilgų diskusijų buvo pritarta¹⁷¹. Pagrindinis įstatymo tikslas buvo net tik kultūros vertybių apsauga, tačiau istorinių vertybių panaudojimas propagandai, kuri net nebuvo įstatymu slepiama¹⁷². Šį dokumentą sudarė penki skyriai iš keturiasdešimt septynių straipsnių.

Bendruosius įstatymo nuostatus sudarė keturiolika straipsnių, kuriose apibrėžiama istorijos ir kultūros paminklų priklausomybė, kultūros vertybių rūšys, valstybės ir jos valdžios organizacijų valdymo įtaka paminklų apsaugai, kontrolei ir naudojimui bei įvairių organizacijų santykiai su vertybių apsauga ir naudojimu. Archeologinių vertybių apskaitos požiūriu, svarbūs tik keli šių bendrųjų nuostatų straipsniai. *Ketvirtas straipsnis* apibrėžė, jog: „Visos žemėje, jos paviršiuje, vandenyje, senovės pastatuose arba jų dalyse rastos kultūrinės vertybės, kurių savininkas negali būti nustatytas arba pagal įstatymą yra netekęs teisės į jas, laikomos valstybės nuosavybe ir perduodamos muziejams, archyvams arba kitokioms specialioms kultūros vertybių saugykloms“¹⁷³, tačiau kitos kultūros vertybės galėjo likti ir liko kitų organizacijų ar asmenine nuosavybe. *Penktas straipsnis* reglamentavo kas buvo pripažinta ir apskaityta kaip archeologinis paminklas: piliakalniai ir pilkapiai, senovės gyvenviečių, įtvirtinimų, gamybos, kanalų, kelių liekanos, senovės laidojimo vietos ir akmeninės skulptūros, senovės gyvenamųjų vietovių istorinis kultūrinis sluoksnis.

Antrąjį (II) skyrių, Istorijos ir kultūros paminklų valstybinė apskaita, sudarė vos penki straipsniai. Skyriuje reglamentuotas paminklų priklausymas valstybinės apskaitos sistemai, nes visi istorijos ir kultūros paminklai, nepriklausomai kieno nuosavybe buvo, turėjo būti įtraukti į TSRS nustatyta tvarka vedamą paminklų apskaitą¹⁷⁴. Paminklų skirstymas pagal reikšmės išlieka toks pat kaip ir ankstesniuose įstatymuose bei nutarimuose (visasąjunginis, respublikinis ir vietinis). Visasąjunginės reikšmės paminklų sąrašų tvirtinimas nebuvo reglamentuotas šiuose nuostatuose, tik aprašoma, jog respublikinės reikšmės paminklus turi tvirtinti Lietuvos TSR Ministrų Taryba, o vietinės reikšmės Lietuvos TSR Kultūros ministerija (išbraukimas iš respublikinių ir vietinių sąrašų

¹⁷¹ Ibid., p. 153.

¹⁷² Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios, 1977, Nr. 36—471. [interaktyvus], [žiūrėta 2016-03-27]. Prieitis per internetą: <http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_l?p_id=1078113&p_tr2=2>, 2 straipsnis: *Tarybų istorijos ir kultūros paminklų apsaugos ir naudojimo įstatymai reguliuoja visuomeninius santykius paminklų apsaugos ir naudojimo srityje, siekiant išsaugoti juos dabartinei ir būsimosioms kartoms, efektyviai panaudoti paminklus moksliniam tyrimui ir propagandai darbo žmonių komunistinio auklėjimo interesams*.

¹⁷³ Ibid.

¹⁷⁴ Ibid., 15-16 straipsniai.

– tik Lietuvos TSR Ministrų Tarybai leidus)¹⁷⁵. Muziejai, bibliotekos ir archyvai privalėjo vadovautis atitinkamais, pagal veiklos sritį priimtais, įstatymais TSRS.

Trečiajame (III) skyriuje, kuris buvo sudarytas iš 25 straipsnių, reglamentuota kultūros vertybių naudojimo tvarka ir sąlygos. Numatyta, jog istorijos ir kultūros paminklai naudojami mokslo, liaudies švietimo ir kultūros vystymo, *patriotinio* idėjinio dorovinio, internacionalinio ir estetinio auklėjimo tikslams¹⁷⁶, ūkiniais tikslais naudoti buvo galima tik jei tai nedaro žalos paminklui. Taigi vadovaujantis šiuo straipsniu, akivaizdžiai nurodoma, jog paminklai turėjo atitikti ne tik mokslinius ir meninius kriterijus, tačiau per juos turėjo būti užtikrinami propagandiniai sovietmečio tikslai. O mažiausiai dėmesio buvo skirta užtikrinimui, kad nėra daroma žala archeologiniams paminklams. Bendrais bruožais reglamentuotas kultūros vertybių naudojimas archeologinių vertybių apskaitą lietė tik keliais punktais: restauravimas, konservavimas ir remontas, moksliniai tyrimai, apsaugos zonos, bei istoriniai kultūriniai draustiniai.

Šiame įstatyme neišskiriami (tai buvo daryta ankstesniame 1967 m. įstatyme) archeologinių vertybių konservavimo darbai – nebelieka archeologijos specifikos, reglamentuota be gilesnių paaiškinimų. 30 straipsnyje¹⁷⁷, kuris nustatė apsaugos zonų apibrėžimą, archeologinis paveldas yra išskiriamas, tačiau reglamentavime už apsauginių zonų nustatymą paliekami atsakingi Liaudies deputatų tarybų vykdomieji komitetai, kurie greičiausiai neturėjo kvalifikuotų specialistų ir šiuos darbus vykdė tik laikydamiesi instrukcijų, be gilesnio suvokimo.

Archeologijos paminklų kasinėjimų ir žvalgymų apskaita liko nepakitusi. Ji buvo leidžiama, tik gavus leidimą („atvirą lapą“), kurie išduoti ir registruoti nustatyta tvarka bei turėjo būti derinti su „atitinkamu paminklų apsaugos valstybiniu organu“¹⁷⁸. Organizacijos ir piliečiai, vykdę archeologinius darbus, privalėjo užtikrinti paminklų išsaugojimą. Vietinių Liaudies deputatų tarybų vykdomieji komitetai turėjo padėti organizacijoms ir piliečiams vykdyti archeologinius darbus (į archeologinius tyrimus žiūrima ne kaip į mokslinius, kvalifikuotų specialistų reikalaujančius darbus, tačiau kaip į bendruomenės talką). Įdomu tai, kad reglamentuotas kultūros vertybių rinkimas, kuris galėjo būti vykdomas tik gavus leidimą¹⁷⁹.

Ketvirtąjį (IV) ir penktąjį (V) skyrius, kurie nustatė atsakomybę už istorijos ir kultūros paminklų apsaugos ir naudojimo įstatymų pažeidimus bei tarptautines sutartis ir susitarimus dėl istorijos ir kultūros paminklų darbe analizuoti nesiekiamo.

¹⁷⁵ Ibid., 16-17 straipsniai.

¹⁷⁶ Ibid., 20 straipsnis.

¹⁷⁷ Ibid., 30 straipsnis.

¹⁷⁸ Ibid., 39 straipsnis.

¹⁷⁹ Ibid., 41 straipsnis.

1967 m. įstatyme bei 1977 m. nuostatuose įvyksta keli esminiai lūžiai. Dėl įstatymo archeologiniai paminklai turėjo būti ne tik moksliskai tiriami, apskaitomi ir įtraukiami į kultūros paminklų registrus, tačiau tai turėjo tapti visuomenės traukos vietomis, bei ideologiškai talkinti tarybinei santvarkai. Šiuo atžvilgiu archeologinius paminklus buvo sunkiau interpretuoti nei istorinius, architektūros ar meno, vien todėl, kad vertybės dažniausiai gulėjo po žeme, vizualiai matomi archeologijos paminklai retais atvejais buvo tam naudojami. Be to, archeologiniai paminklai negalėjo tarnauti parodant revoliucinius judėjimus, kam dažniausiai buvo naudojami kaip istoriniai paminklai. 1967 m. įstatymą keitė kitas jau pagal sovietinį modelį parengtas 1977 m. įstatymas, kuriame pateikta daug siauresnė ir mažiau archeologinių paminklų apimanti sąvoka. Lyginant šiuos du dokumentus archeologijos paminklų sąvokos atžvilgiu matyti ir daugiau skirtumų. Vienas iš jų, tai 1977 m. įstatyme kulto vietos praranda savo archeologijos vertybės statusą, taip grįžtama prie ankstesnių kultūros paveldą reglamentuojančiuose aktuose apibrėžiamų sąvokų. Tačiau svarbiu archeologijos paminklu tampa senamiesčių kultūriniai sluoksniai. Nors 1967 m. įstatymas priimtas be nurodymo „iš viršaus“, tačiau nors ir praėjus 10 metų matyti, jog į 1967 m. įstatymą buvo sureaguota politiniu atžvilgiu, todėl 1977 m. išleistas įstatymas puikiai parodo šiek tiek iš *Maskvos rankų slystančio kultūros paveldo gelbėjimą nuo savavališkumo*.

4. 1982 m. nutarimo *Dėl istorijos ir kultūros paminklų apsaugos ir naudojimo nuostatų* turinio analizė. Deklaruoti pokyčiai ir realūs pasikeitimai

1982 m. gruodžio 6 d. Lietuvos TSR Ministrų Taryba patvirtino dar vieną nutarimą Nr. 338 *Dėl istorijos ir kultūros paminklų apsaugos ir naudojimo nuostatų*¹⁸⁰, kuris buvo „nuleistas“ vėl gi „iš viršaus“, t. y. TSRS Ministrų Tarybos nutarimu (1982 m. rugsėjo 16 d. Nr. 865). Šiuo nutarimu neteko galios du anksčiau priimti nutarimai, tai: 1949 m. kovo 21 d. Nr. 184 *Dėl priemonių kultūros paminklų apsaugai pagerinti*, bei 1949 m. birželio 10 d. Nr. 412 *Dėl instrukcijos archeologiniams ir istoriniams paminklams apsaikyti bei apsaugoti Lietuvos TSR teritorijoje patvirtinimo*.

Bendroji nuostatų dalis susidėjo iš dvylikos punktų, kuriuose reglamentuota ne tik kas yra istorijos ir kultūros paminklai bendrąja prasme¹⁸¹, tačiau atskirai išskirtos penkios paminklų grupės: istorijos, archeologijos, miestų statybos ir architektūros, meno, dokumentiniai. Tyrimui aktualiai paminklų grupei priklausė: piliakalniai, pilkapiai, senovės gyvenviečių, įtvirtinimų, gamybos, kanalų, kelių liekanos, senovės laidojimo vietos, akmeninės skulptūros, uolų piešiniai, senovės daiktai, senovės gyvenamųjų vietovių istorinis kultūrinis sluoksnis. Įdomu tai, jog šio straipsnio pabaigoje priduriama – *Prie istorijos ir kultūros paminklų gali būti priskiriami ir kiti objektai, turintys istorinę, mokslinę, meninę arba kitokią kultūrinę vertę*¹⁸². Pagal šią nuostatą į archeologinių vertybių apskaitą galėjo pakliūti vertybės neįvardintos kaip archeologijos paminklai. Nuosavybės atžvilgiu išlaikomas toks pats požiūris, t. y. valstybės, kolūkių, kitų įvairių organizacijų ir asmeninis turtas, o naujai atrasti, niekam nepriklausantys, daiktai tampa valstybės nuosavybe. Mykolas Michelbertas knygoje *Senasis geležies amžius*¹⁸³ archeologiniais paminklais, kaip tiriamąja senojo geležies amžiaus šaltiniais, pateikia: senovės gyvenvietes, piliakalnius, kapinynus, pilkapius, ir kitus laidojimo paminklus. Monetas, įvairūs papuošalai, darbo įrankiai, ginklai priskiriami radinių iš archeologinių paminklų kategorijai.

Nuostatuose apibrėžiamos valstybinių paminklų apsaugos organų pareigos, iš kurių pagrindine įvardijama valstybinė istorijos ir kultūros paminklų apskaita. Be kita ko, jiems atiduota apsaugos zonų bei kultūrinių draustinių naudojimo kontrolė; mokslinis-metodinis mokslinių tyrimų vadovavimas bei

¹⁸⁰ LIETUVOS TSR MINISTRŲ TARYBA. Lietuvos TSR Ministrų Tarybos nutarimas Dėl Istorijos ir kultūros paminklų apsaugos ir naudojimo nuostatų. Nr. 338, 1982 m. gruodžio 6 d. Vilnius. In *Istorijos ir kultūros paminklų apsaugos ir naudojimo nuostatai*. Vilnius, 1983.

¹⁸¹ Ibid., p. 3: *Istorijos ir kultūros paminklai yra statiniai, atgimimo vietos ir daiktai, susiję su istoriniais įvykiais liaudies gyvenime, visuomenės ir valstybės vystymusi, materialinės ir dvasinės kūrybos kūriniai, turintys istorinę, mokslinę, meninę arba kitokią kultūrinę vertę.*

¹⁸² Ibid., p. 4.

¹⁸³ MICHELBERTAS, M. *Senasis geležies amžius Lietuvoje (I – IV a.)*. Vilnius, 1986.

priežiūra; kultūros vertybių užstatymo projektavimo derinimas; nuostatų laikymosi kontrolė (ne tik valstybiniame lygmenyje, tačiau ir privačiame sektoriuje) bei kas labai svarbu – organizuoti veiklą, kad kultūros vertybės būtų įgalintos plėtojant švietimą, mokslą, kultūrą, patriotizmą, idėjinį-dorovinį, internacionalinį ir estetinį auklėjimą¹⁸⁴. Šiems darbams atlikti organizacijos turėjo teisę sudarinėti komisijas ar steigti kitas organizacijas apsaugai, apskaitai bei kitiems su kultūros vertybių išsaugojimu susijusiems darbams inicijuoti. Nesilaikant nuostatų Valstybinė paminklų apsaugos organai privalėjo stabdyti bet kokius netinkamai atliekamus darbus, bei siekti pažeidėjus patraukti baudžiamojon atsakomybėn. Pagrindinis darbas ir kliuvo būtent šioms institucijoms, nuo kurių priklausė ir archeologinių vertybių apskaitos intensyvumas ir kokybė. Tiek didžioji dauguma organizacijų, tiek ir privatūs asmenys įpareigoti padėti vykdyti kultūros vertybių apsaugą ir apskaitą.

Kultūros vertybių valstybinį valdymą vykdė nemažas biurokratinis aparatas: TSRS Ministrų Taryba, Lietuvos TSR Ministrų Taryba, vietinės Liaudies deputatų tarybos, kaimo Liaudies deputatų tarybų vykdomieji komitetai ir masė kitų įpareigotų ir už paveldo apsaugą atsakingų institucijų (TSRS kultūros ministerija, Vyriausioji archyvų valdyba prie TSRS Ministrų Tarybos, bei jų atstovai sąjungininkių šalyse šiuo atveju Lietuvos TSR kultūros ministerija). Turėjus tokį didžiulį institucijų ratą, visgi, iki nepriekaištingos archeologinių vertybių apskaitos buvo labai toli. Pirmiausia neturėta pakankamai archeologų-specialistų, kurie kvalifikuotai galėtų užtikrinti vertybių įtraukimą į apskaitą ir jų tinkamą apsaugą. Bronius Dakanis pateikia 1980-1990 m. situaciją „<...> respublikinėje paminklų apsaugos sistemoje archeologijos paminklų apsaugos ir apskaitos darbą dirba tik 4 Tarybos archeologai ir 1 istorikas – numizmatas. Tik 2 iš 44 rajonų metodininkų paminklų apsaugai turi archeologinį išsilavinimą.“¹⁸⁵, kitose institucijose prisidėjusiose prie archeologinių vertybių apskaitos situacija buvo dar prastesnė. Nors 1980 m. buvo pradėtas vykdyti archeologinių vertybių inventorinimas ir atskyrimas nuo žemės naudmenų, tačiau ši veikla truko neilgai, t. y. iki 1985 m., kuomet ją nutraukė¹⁸⁶.

Antrasis (II) nuostatų skyrius, Istorijos ir kultūros paminklų valstybinė apskaita, susidėjo iš trylikos punktų. Šiame skyriuje – ankstesniuose nuostatuose ar įstatymuose to nebuvo – reglamentuota tai, kad pagrindinis valdymas buvo iš TSRS Ministrų Tarybos, ar jos įgaliotos TSRS Kultūros Tarybos, ar Vyriausios archyvų valdybos prie TSRS Ministrų Tarybos (TSRS kultūros ministerija ar Vyriausio archyvo valdyba nustato apskaitos tvarkas, dokumentų formas). Labai

¹⁸⁴ LIETUVOS TSR MINISTRŲ TARYBA. Lietuvos TSR Ministrų Tarybos nutarimas Dėl Istorijos ir kultūros paminklų apsaugos ir naudojimo nuostatų. Nr. 338, 1982 m. gruodžio 6 d. Vilnius. In *Istorijos ir kultūros paminklų apsaugos ir naudojimo nuostatai*. Vilnius, 1983, p. 5.

¹⁸⁵ DAKANIS, B. Archeologijos paminklai – senų senovės palikimas. *Lietuvos kultūros kongresas*. Vilnius, 1991, p. 42.

¹⁸⁶ Ibid., p. 40.

nedidelė įtakos zona palikta vietinei Lietuvos TSR valdžiai. Istorijos ir kultūros paminklų apskaita laikoma: „paminklų išaiškinimas ir tyrinėjimas, jų istorinės, mokslinės, meninės arba kitokios kultūrinės vertės nustatymas, fiksavimas ir nagrinėjimas, apskaitos dokumentų surašymas, nekilnojamų paminklų valstybinių sąrašų sudarymas“¹⁸⁷. Taip pat išlieka nekilnojamųjų kultūros paminklų skirstymas pagal reikšmės rūšis: visąsąjunginės, respublikinės, vietinės reikšmės. Sąjunginius nekilnojamųjų kultūros paminklų sąrašus tvirtinti turėjo teisę tik TSRS Ministrų Taryba arba įgaliojus TSRS Kultūros Ministerija, respublikinės reikšmės paminklus – Lietuvos TSR Ministrų Tarybos, o vietinės reikšmės – paliekama laisvė apskaityti pagal vidinę respublikos tvarką. Visi istorijos ir kultūros paminklai, apskaitomi valstybės, turėjo pasižymėti istorine, moksline, menine ar kitokia kultūrine verte¹⁸⁸, o išbraukti galėjo būti tik išskirtiniais atvejais (pagal svarbą arba TSRS Ministrų Tarybos arba Lietuvos TSR Ministrų Tarybos sprendimais). Reglamentuota tai, kad norint išaiškinti ar paimti į apskaitą kultūros vertybes, tiek organizacijos, tiek ir piliečiai privalėjo apie juos pranešti atitinkamai institucijai¹⁸⁹, o šių naujai identifikuotų objektų vertė nustatoma pagal TSRS Ministrų Tarybos nustatytą tvarką¹⁹⁰ (kokia tvarka nėra pateikiama). Atskirai nėra išskiriamas archeologinių paminklų rinkimas, apskritai archeologiniai tyrimai nebuvo įvardyti, kaip prieiga kultūros paminklų apskaitai. Dėmesys nutarime krypta į dokumentus, senovės tapybą, taikomąją dailę, kurių sąrašai privalo būti pateikiami valstybiniam paminklų apsaugos organui, o daiktai įtraukiami į naujai išaiškintų objektų registrą¹⁹¹. Kaip vertės nustatymo kriterijus archeologiniai bruožai nėra minimi (istorinė, mokslinė, meninė arba kitokia kultūrinė vertė). Nebuvo įvardyti ir įstatymiškai numatyti archeologinio paveldo objektų moksliskumo atrankos kriterijai. Šiuose nuostatuose nurodoma, jog komisai, bukinistinės parduotuvės ar antikvarai privalo pranešti apie gautas kultūros vertybes (nebelieka nurodymo atitinkamoms institucijoms tikrinti jų veikos, kaip buvo reglamentuota kituose teisės aktuose).

Pagal nuostatus didelė dalis atsakomybės už kultūrinių objektų apsaugą perduota visuomeninėms organizacijoms ir privačiam sektoriui. Neliko ir aiškiai įvardijamų atsakingų kontrolės institucijų, kurios prižiūrėtų kultūros vertybių apskaitą, nors jų kiekis, kaip įvardyta anksčiau buvo didžiulis. Pagal tai, įstatymas nuleistas iš viršaus, tačiau kontrolė palikta saviškai.

¹⁸⁷LIETUVOS TSR MINISTRŲ TARYBA. Lietuvos TSR Ministrų Tarybos nutarimas Dėl Istorijos ir kultūros paminklų apsaugos ir naudojimo nuostatų. Nr. 338, 1982 m. gruodžio 6 d. Vilnius. In *Istorijos ir kultūros paminklų apsaugos ir naudojimo nuostatai*. Vilnius, 1983, p. 6 (13 punktas).

¹⁸⁸Ibid., p. 6.

¹⁸⁹ Ibid., p. 7.

¹⁹⁰ Ibid., p. 7.

¹⁹¹ Ibid., p. 8.

Nėra nurodoma kur saugomi valstybės apskaitai paimami daiktai, tas pats galioja ir archeologinių tyrimų metu rastų daiktų saugojimui.

Trečias (III) skyrius, skirtas istorijos ir kultūros paminklų išsaugojimo užtikrinimui. Jis buvo sudarytas iš trisdešimties punktų. Numatoma iš vietinio biudžeto lėšų parengti atskirų vietų istorijos, archeologijos, miestų statybos ir architektūros, monumentaliosios dailės paminklų žemėlapius-schemas¹⁹². Nustatytos objektų apsaugos, užstatymo, saugomo gamtinio landšafto zonos, kurioms teisę reglamentuoti paliekama vidinė valstybės tvarka, o derinama su TSRS kultūros ministerija – sąjunginės reikšmės paminklų zonos. Nustatytose apsauginėse zonose ūkinė veikla buvo negalima be leidimų¹⁹³, kuriuos išduodamos institucijos privalo numatyti apribojimus, kad apsaugotų paminklą. Į apskaitą įtrauktuose objektuose Liaudies deputatų taryba galėjo riboti ir eismą, jei kilo grėsmė paminklui. Prie paminklų turėjo atsirasti apsauginės lentos su trumpu paminklo aprašymu¹⁹⁴. Pirmą kartą reglamentuojama, jog istorijos ir kultūros paminklai turėję ypatingą istorinę, mokslinę, meninę ar kitokią kultūrinę vertę TSRS ar Lietuvos TSR Ministrų Tarybos sprendimu galėjo būti paskelbti istoriniais kultūriniais draustiniais. Šie draustiniai (pagal specifiką jiems priklausė 22 archeologiniai paminklai¹⁹⁵) galėjo būti įtraukiami į registrą pagal savo reikšmę, jei atitiko TSRS keliamus reikalavimus, tai įtraukiami į TSRS istorinių kultūrinių draustinių sąrašus, o jei ne tai galėjo būti įtraukiami į respublikinės reikšmės draustinius. Šių draustinių žemė iš žemės ūkio naudmenų perleidžiama draustinio naudojimui, tačiau su gautais atitinkamais leidimais buvo galima vykdyti ūkines veiklas nekenkiant saugomam objektui, tai turėjo užtikrinti vietinių Liaudies deputatų tarybų vykdomieji komitetai ir *atitinkami valstybiniai paminklų apsaugos organai*¹⁹⁶. Taigi nors archeologiniams objektams buvo suteiktas istorinio kultūrinio draustinio statusas, tačiau nebuvo iki galo užtikrinta apsauga nuo kitokio panaudojimo (žemės ūkis ir panašiai). Archeologinis paveldas buvo išskirtas vykdant miestų planavimo projektus (istorijos, archeologijos, miestų statybos ir architektūros, monumentaliosios dailės), kuriuos buvo būtina derinti su suinteresuotomis grupėmis¹⁹⁷.

¹⁹² Ibid., p. 9.

¹⁹³ Ibid., p. 10. Sąjunginės reikšmės paminklams leidimus davė tik TSRS kultūros ministerija, o respublikinės ir vietinės – Lietuvos TSR kultūros ministerija.

¹⁹⁴ Ibid., p. 9.

¹⁹⁵ LIETUVOS TSR MINISTRŲ TARYBA. Lietuvos TSR ministrų tarybos 1960 m. rugsėjo 27 d. nutarimo Nr. 517 priedėlis Nr. 2 (Žin., 1960, Nr. 27-244) Landšaftiniai istoriniai draustiniai. In *Gamtos apsauga (Normatyvinių aktų rinkinys)*. Vilnius, 1976, p. 132-138.

¹⁹⁶ LIETUVOS TSR MINISTRŲ TARYBA. Lietuvos TSR Ministrų Tarybos nutarimas Dėl Istorijos ir kultūros paminklų apsaugos ir naudojimo nuostatų. Nr. 338, 1982 m. gruodžio 6 d. Vilnius. In *Istorijos ir kultūros paminklų apsaugos ir naudojimo nuostatai*. Vilnius, 1983, p. 11.

¹⁹⁷ Ibid., p. 12. Projektai turėjo būti derinami su TSRS kultūros ministerija arba sąjunginės respublikos kultūros ministerija ir respublikine istorijos ir kultūros paminklų apsaugos draugija, taip pat su kitais organais ir organizacijomis sutinkamai su sąjunginių respublikų įstatymais.

Atskirai reglamentuoti archeologinių paminklų tyrimai, kurie įvardyti kaip kasinėjimai ir žvalgymai. Šis tyrimų reglamentavimas įstatyminiu požiūriu lieka nepakitęs, t. y. jie buvo vykdomi tik gavus leidimą – „atvirą lapą“, kurį pagal paminklo reikšmę galėjo išduoti TSRS Mokslų Akademija arba Lietuvos TSR Mokslų Akademija. Visas leidimų formas ir išdavimo sąlygas nustatė TSRS Mokslų Akademija¹⁹⁸. Asmenys vykdantys archeologinius tyrimus privalėjo užtikrinti paminklų išsaugojimą, tačiau dažnu atveju atliekant kasinėjimus paminklai buvo sunaikinami, todėl labai skeptiškai vertinti užsakomieji archeologiniai tyrimai¹⁹⁹. Išskiriama specifinė archeologinių tyrimų paskirtis, kurių metu tiriami istorijos, miestų statybos ir architektūros, monumentaliosios dailės paminklai. Šiems tyrimams vykdyti turėjo būti gaunami papildomi valstybinio paminklų apsaugos organo išduoti leidimai.

Ketvirtame (IV) skyriuje, nurodomas istorijos ir kultūros paminklų naudojimas. Skyrius sudarytas iš penkiolikos punktų. Pirmuoju (56 punktas) punktu apsibrėžėta kam naudojami paminklai, tai: „mokslo, liaudies švietimo ir kultūros vystymo, patriotinio, idėjinio-dorovinio, internacionalinio ir estetinio auklėjimo tikslams“²⁰⁰. Kyla klausimas, kuriuos iš šių tikslų būtų įmanoma pritaikyti archeologinėms vertybėms – greičiausiai – mokslo, liaudies švietimo ir kultūros vystymo, internacionalumo tikslams. Šiame skyriuje nereglamentuojamas archeologinio paveldo, kaip specifinės srities paveldo grupės panaudojimas.

Penktąjį (V) skyrių, sudarė šeši punktai, skirti istorijos ir kultūros paminklų restauravimui, konservavimui ir remontui. Iš ties gaila, jog nebuvo reglamentuota archeologinių vertybių specifika. Įvardijama tai, kad visi istorijos ir kultūros paminklai galėjo būti restauruojami, konservuojami ir remontuojami kontroliuojant valstybiniais paminklų apsaugos organams, o tam skiriamos lėšos iš valstybinio paminklų apsaugos organo specialiųjų lėšų, arba valstybinio biudžeto bei istorijos ir kultūros paminklų draugijos skirtų lėšų²⁰¹.

Paskutinysis, *šeštasis (VI) skyrius*, atsakomybė už istorijos ir kultūros paminklų apsaugos ir naudojimo įstatymų pažeidimus, sudarytas iš keturių punktų. Juose paviršutiniškai nurodomos galimos bausmės pažeidus įstatymą.

Lyginant penkerių metų laikotarpiu priimtus du įstatymus reglamentuojančius archeologinio paveldo apskaitos sistemą esminių skirtumų nematyti. Išlaikoma ta pati archeologinių objektų

¹⁹⁸ Ibid., p. 13.

¹⁹⁹ DAKANIS, B. Archeologijos paminklai – senų senovės palikimas. Lietuvos kultūros kongresas. Vilnius, 1991, p. 42.

²⁰⁰ LIETUVOS TSR MINISTRŲ TARYBA. Lietuvos TSR Ministrų Tarybos nutarimas Dėl Istorijos ir kultūros paminklų apsaugos ir naudojimo nuostatų. Nr. 338, 1982 m. gruodžio 6 d. Vilnius. In *Istorijos ir kultūros paminklų apsaugos ir naudojimo nuostatai*. Vilnius, 1983, p. 14.

²⁰¹ Ibid., p. 16 -17.

apskaitymo forma. Išlaikyta liko ne tik ta pati *linija* (dėl kulto vietų eliminavimo iš paveldo objektų), tačiau ir paminklais suvokiamų objektų sąrašas, kuris išlieka nepakitęs.

Išvados

1. Išanalizavus „archeologinio paminklo“ sąvokos kaitą teisiniuose dokumentuose Lietuvos TSR, prieinama išvada, jog kultūros objektams buvo priskiriamos įvairios paminklų rūšių kategorijos, kurių pagrindu buvo vykdoma teisinė apskaita ir apsauga. Teisiniu požiūriu „archeologiniu paminklu“ buvo suvokti kilnojamieji ir nekilnojamieji kultūros objektai, kurie turėjo išskirtinų savybių, leidusių juos priskirti šiai rūšiai, taip suteikiant jiems apsaugos ir apskaitos galimybes. Archeologiniams paminklams priskirtų kultūros vertybių sąrašas nuo 1940 m. iki 1985 m. keitėsi šešis kartus. Dalis archeologinių paminklų rūšių priskirtų objektų nuo pirmojo iki paskutiniojo kultūros paminklų apsaugos įstatymų išleidimo išliko nepakitę. Šiai objektų grupei galima priskirti: piliakalnius (išimtis 1942 m. nuostatai), pylimus, pilkapius ir kitas laidojimo vietas (išskyrus senąsias kapines), senąsias gyvenvietes, kitus įvairių medžiagų artefaktus ir jų radimo vietas. Kita dalis archeologinių objektų teisiniuose aktuose buvo kintanti, šiai grupei priskirtina: kulto vietos, senovės gyvenamųjų vietovių istorinis kultūrinis sluoksnis, archeologiniai objektai buvę po vandeniu. Kultūros objektams archeologinių paminklų rūšies suteikimas nebuvo vienintelė vertinimo kategorija. Taip pat galiojo ir vertės statusas (visasąjunginis, respublikinis, vietinis), kuris teisiškai Lietuvos TSR reglamentuotas nuo 1949 m. priimto nutarimo ir galiojo iki tarybinio laikotarpio pabaigos.
2. Archeologinių objektų apskaita ir apsauga Lietuvos TSR sistemingai pradėta vykdyti tik nuo 1948 m., pirmosios archeologinės žvalgomosios ekspedicijos. Nors teisiniais aktais buvo reglamentuota vykdyti apskaitą ir anksčiau, tačiau tam dar nebuvo sukaupta tinkama duomenų ir metodinių priemonių bazė. Archeologinių paminklų identifikavimas buvo paremtas: archeologų ir kraštotyrininkų iniciatyvumu, anksčiau dirbusių su archeologinėmis vertybėmis asmenų ir institucijų (pvz. Valstybinės Archeologijos Komisijos) paliktais duomenimis, bei tam tikros teritorijos vietinių žmonių pasakojimais. Apskaitos ir apsaugos techniniam įgyvendinimui naudoti bendri visai TSRS aktai ir dokumentai. Išskirtinas tik 1967 m. priimtas Lietuvos TSR *Kultūros paminklų apsaugos įstatymas ir jo taikymo instrukcija*, kuri atnaujino jau pasenusius ir tinkamai nebeužtikrinusius kultūros paminklų apsaugos dokumentus. Šiame įstatyme didesnis dėmesys teko paminklų konservavimui, kurio pagrindu archeologiniams objektams suteikta galimybė būti visiškai ištirtiems.

3. Lietuvos TSR archeologinių paminklų apsaugą ir apskaitą reglamentavę įstatymai nežymiai veikė mokslinius archeologų tyrimus. Teisiškai parengtas įstatymų taikymo instrukcijas papildė archeologų sudarytos metodinės priemonės (1958, 1976) skirtos archeologams bei paminklosaugininkams. Archeologų darbuose pagrindiniai tyrimo objektai buvo kelios archeologinių paminklų rūšys: pilkapiai, piliakalniai, ir kiti laidojimo paminklai bei senosios gyvenvietės. Kiti, įstatymu priskirti archeologiniams paminklams, objektai buvo laikomi ne paminklais, o radiniais (įvairūs dirbiniai ir kiti artefaktai). Archeologinių radinių tarpe mokslininkai dažnu atveju neapsiribodavo įstatyme numatytų archeologinių paminklų tyrimais, į tai buvo įtraukiami ir teisiškai saugoti istoriniai paminklai. Didžiausias dėmesys buvo skiriamas Lietuvos TSR istorijos nuo pačių seniausių – proistorės – laikų tyrimams, todėl tiek juridškai, tiek ir mokslinėje archeologijos erdvėje mažai dėmesio sulaukė viduramžių ir vėlesnių laikų archeologiniai objektai.

Šaltinių ir literatūros sąrašas

Istatyminiai aktai, šaltiniai:

1. LIETUVOS TSR AUKŠČIAUSIOJI TARYBA. Lietuvos TSR kultūros paminklų apsaugos įstatymas. 1967. Vilnius. In *Kultūros–švietimo įstaigų administravimo žinynas*. Vilnius, 1975.
2. Lietuvos TSR Kultūros ministerija. Kultūros paminklų apsaugos įstatymo taikymo instrukcija. 1972 m. lapkričio 23 d. Vilnius. In *Kultūros–švietimo įstaigų administravimo žinynas*. Nr. 387. Vilnius, 1975.
3. *Lietuvos TSR Kultūros paminklų apsauga : įstatymas ir įsakymai*. Vilnius, 1940.
4. LIETUVOS TSR MINISTRŲ TARYBA. Lietuvos TSR ministrų tarybos 1960 m. rugsėjo 27 d. nutarimo Nr. 517 priedėlis Nr. 2 (Žin., 1960, Nr. 27-244) Landšaftiniai istoriniai draustiniai. In *Gamtos apsauga (Normatyvinių aktų rinkinys)*. Vilnius, 1976.
5. LIETUVOS TSR MINISTRŲ TARYBA. Lietuvos TSR Ministrų Tarybos nutarimas Dėl Istorijos ir kultūros paminklų apsaugos ir naudojimo nuostatų. Nr. 338, 1982 m. gruodžio 6 d. Vilnius. In *Istorijos ir kultūros paminklų apsaugos ir naudojimo nuostatai*. Vilnius, 1983.
6. LIETUVOS TSR MINISTRŲ TARYBA. Lietuvos TSR Ministrų Tarybos nutarimas Nr. 184. Dėl priemonių kultūros paminklų 169 apsaugai pagerinti ir kultūros paminklų apsaugos nuostatai. 1949 m. kovo mėn. 21 d., Vilnius. VOLKAITĖ-KULIKAUSKIENĖ, R. *Lietuvos archeologiniai paminklai ir jų tyrinėjimai*. Vilnius, 1958.

Atsiminimai:

1. GLEMŽA, J. R. Paveldosaugos raidos fragmentai (atsiminimai) In *Kultūros paminklai*. Nr. 19, Vilnius, 2015.
2. KULIKAUSKAS, P. *Kelias į archeologiją*. Vilnius, 2003.
3. RIMANTIENĖ, R. *Aš iš dvidešimtojo amžiaus: pluoštas archeologės prisiminimų*. Vilnius, 2010.

Metodinės priemonės:

1. VOLKAITĖ-KULIKAUSKIENĖ, R. *Lietuvos archeologiniai paminklai ir jų tyrinėjimai*. Vilnius, 1958.
2. JOVAIŠA, E; MARKELEVIČIUS, J. *Lietuvos TSR archeologijos paminklai ir jų apsauga*. Vilnius, 1976.
3. GLEMŽA, J. R. *Nekilnojamojo kultūros paveldo apsauga ir tvarkymas*. Vilnius, 2002.

Atlasai, enciklopedijos, katalogai:

1. *Lietuvos TSR archeologijos atlasas. Akmens ir žalvario amžiaus paminklai*. T. I. Red. RIMANTIENĖ, R. Vilnius, 1974.
2. *Lietuvos TSR archeologijos atlasas. I-XIII a. pilkapynai ir senkapiai*. T. III. Red. RIMANTIENĖ, R. Vilnius, 1977.
3. *Lietuvos TSR archeologijos atlasas. I-XIII a. radiniai*. T. IV. Red. TAUTAVIČIUS, A. Vilnius, 1978.
4. *Lietuvos TSR archeologijos atlasas. Piliakalniai*. T. II. Red. TAUTAVIČIUS, A. Vilnius, 1975.
5. *Lietuvos TSR kultūros paminklų sąrašas*, Vilnius, 1973.
6. *Lietuvos TSR Istorijos ir kultūros paminklų sąvadas*. Vilnius, 1988.
7. *Lietuvos TSR kultūros paminklų sąrašas. Vietovių ir asmenų rodyklė*. Sud. IMBRASIENĖ, B. Vilnius, 1977.
8. MARKEVIČIENĖ, J. *Kultūros paminklų enciklopedija*. Rytų Lietuva. Vilnius, T. 2, 1998.

Elektroniniai šaltiniai:

1. The Venice Charter. International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites. [interaktyvus]. 1964. [žiūrėta 2016-03-25]. Prieiga per internetą: <http://www.icomos.org/charters/venice_e.pdf>.
2. LIETUVOS RESPUBLIKOS SEIMAS. Kilnojamųjų kultūros vertybių apsaugos įstatymas (1996 m. sausio 23 d. Nr. I-1179). [interaktyvus], [žiūrėta 2016-03-27]. Prieitis per internetą: <https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/TAR.C5DA698A4015/TAIS_325143>.

3. LIETUVOS RESPUBLIKOS SEIMAS. Lietuvos Respublikos įstatymas dėl Lietuvos Respublikos nekilnojamųjų kultūros vertybių apsaugos įstatymo įgyvendinimo (1995 m. sausio 24 d. Nr. I-761). [interaktyvus], [žiūrėta 2016-03-27]. Prieitis per internetą: < https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/TAR.B89A2566EFC9/TAIS_246134>.
4. LIETUVOS RESPUBLIKOS SEIMAS. Lietuvos Respublikos nekilnojamųjų kultūros vertybių apsaugos įstatymo pakeitimo įstatymas, (2004 m. rugsėjo 28 d. Nr. IX-2452, Vilnius). [interaktyvus], [žiūrėta 2016-03-27]. Prieitis per internetą: <http://www.heritage.lt/t_aktai/istatymai/nkpai.htm>.
5. LIETUVOS RESPUBLIKOS SEIMAS. Nekilnojamojo kultūros paveldo apsaugos įstatymas (1994 m. gruodžio 22 d. Nr. I-733). [interaktyvus], [žiūrėta 2016-03-27]. Prieitis per internetą: <http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_l?p_id=320782&p_query=&p_tr2=2>
6. LIETUVOS RESPUBLIKOS SEIMAS. Saugomų teritorijų įstatymas (1993 m. lapkričio 9 d. Nr. I-301). [interaktyvus], [žiūrėta 2016-03-27]. Prieitis per internetą: < <https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/TAR.FF1083B528B7>>.
7. LIETUVOS RESPUBLIKOS SEIMAS. Statybos įstatymas (1996 m. kovo 19 d. Nr. I-1240). [interaktyvus], [žiūrėta 2016-03-27]. Prieitis per internetą: http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_l?p_id=378329>.
8. LIETUVOS RESPUBLIKOS SEIMAS. Teritorijų planavimo įstatymas (1995 m. gruodžio 12 d. Nr. I-1120). [interaktyvus], [žiūrėta 2016-03-27]. Prieitis per internetą: <http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_l?p_id=437953&p_query=&p_tr2=2>.
9. LIETUVOS RESPUBLIKOS SEIMAS. Žemės įstatymas (1994 m. balandžio 26 d. Nr. I-446). [interaktyvus], [žiūrėta 2016-03-27]. Prieitis per internetą: < <https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/TAR.CC10C5274343>>.
10. LIETUVOS TSR AUKŠČIAUSIOJI TARYBA. Lietuvos TSR istorijos ir kultūros paminklų apsaugos ir naudojimo įstatymas. 1977 m. gruodžio 22 d. Vilnius. [interaktyvus], [žiūrėta 2016-03-27]. Prieitis per internetą: < http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_l?p_id=1075452&p_tr2=2>.
11. ŠVIETIMO GENERALINIS TARĖJAS. Kultūros paminklų inventorizacijos taisyklės [interaktyvus]. [žiūrėta 2016-03-27]. Prieitis per internetą: <http://www3.lrs.lt/pls/inter/w5_show?p_r=883&p_d=9713&p_k=1#Inventorizacija>, 1 straipsnis.

Literatūra:

1. 1967-1987 m. istorijos ir kultūros paminklų tyrinėjimai. Konferencijos pranešimų tezės. Vilnius, 1987.
2. 20 лет: Материалы к отчетной конф. Археолог. и этногр. Экспедиции Ин-та истории АН Лит. ССР 1948–1967 гг. – Вильнюс, 1968.
3. ANTANAITIS, K. Lietuviškoji sovietinė nomenklatūra. In *Darbai ir dienos*. Nr. 7 (16), Kaunas. 1998.
4. BAUBONIS, Z; VAITKUVIENĖ, A. Lietuvos archeologinių vietų žalojimai. In *Kultūros paminklai*. Nr. 9, Vilnius, 2002.
5. BRAŽĖNAITĖ-DIJKIENĖ, D. Paveldosaugos sampratos kaita XX a. Lietuvoje. *Urbanistika ir architektūra*. T. XXIV (Nr. 2). 2000, Vilnius.
6. BUTKEVIČIENĖ, J, *Lietuvos mūrinės architektūros. Paveldotvarkos tendencijos sovietmečiu*. (Disertacija). Vilnius, 2010.
7. ČEPAITIENĖ, R. *Kultūros paveldo sampratos XX a. Lietuvoje*. (Disertacija). Vilnius, 2003.
8. ČEPAITIENĖ, R. *Laikas ir akmenys. Kultūros paveldo sampratos moderniojoje Lietuvoje*. Vilnius, 2005.
9. ČEPAITIENĖ, R. *Paveldosauga globaliajame pasaulyje*. Vilnius, 2010.
10. ČEPAITIENĖ, R. Požiūriai į kultūros paveldą dabarties Lietuvoje In *Kultūros paminklai*. Vilnius, 2002.
11. DAKANIS, B. Archeologijos paminklai – senų senovės palikimas. *Lietuvos kultūros kongresas*. Vilnius, 1991, p. 43–50.
12. DAKANIS, B. Archeologijos paminklų apskaita Lietuvoje. *Aktualūs kultūros paminklų tyrinėjimų uždaviniai*. Vilnius, 1988, p. 98 – 108.
13. IVANAUSKAS, V. Vėlyvojo sovietmečio epochos bruožų apibūdinimas kultūros sferoje. *Lietuvos istorijos metraštis*. T. I. Vilnius, 2012, p. 97–112.
14. JANUŠONINĖ, M. *Valstybinė meno vertybių apsauga Lietuvoje 1919-2006 m.: istorinė raida ir rezultatai*. (Disertacija). Vilnius, 2009.
15. *Kova dėl Istorijos: Vilniaus senienų muziejus (1855—1915)*. Sud. GRIŠKAITĖ, R; BŪČYS, Ž. Vilnius, 2015.
16. KULEVIČIUS, S. *Lietuvos paveldosaugos idėjiniai modeliai ir jų raiška sovietmečiu*. (Disertacija). Vilnius, 2010.

17. KULIKAUSKAS, P.; KULIKAUSKIENĖ, R.; TAUTAVIČIUS, A. *Lietuvos archeologijos bruožai*. Vilnius, 1961.
18. KULIKAUSKAS, P; ZABIELA, G. *Lietuvos archeologijos istorija (iki 1945 m.)*. Vilnius, 1999.
19. KUNCEVIČIUS, A. Lietuvos viduramžių archeologijos tyrimai (1). *Istorija*. LIII. 2002, p. 1—12.
20. *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940 – 1990*. Dokumentų rinkinys. Sud. J. R. BAGUŠAUSKAS; A. STREIKUS. Vilnius, 2005.
21. LUCHTANAS, A. Archeologija Vilniaus Universitete. In. *Archaeologia Lituana*. T.1. Vilnius, 1999, p. 7 – 14.
22. MAČIULIS, D. Kryžių kalno ir jį supančio kraštovaizdžio istorinė raida. In *Kryžių kalno istorinė raida ir jo išlikimo problemos*. Šiauliai, 2000, p. 41-65.
23. MAČIULIS, D. Kultūros paveldo apsauga nepriklausomoje Lietuvoje (1918–1940). In *Lituanistica*. Nr. 4, 2003, p. 18–40.
24. MEŠKAUSKAS, K. *Lietuvos ūkis 1940-1990*. Vilnius, 1994.
25. MICHELBERTAS, M. Amerikiečio žvilgsnis į Lietuvos archeologiją. Pastabos R. V. Sidrio straipsnio paantraštėse. In *Archaeologia Lituana*. T. I, Vilnius, 2001, p. 144–148.
26. MICHELBERTAS, M. *Senasis geležies amžius Lietuvoje (I–IV a.)*. Vilnius, 1986.
27. MICHELBERTAS, M. Vilniaus universiteto Archeologijos katedra (nuo įkūrimo iki 1966 m.). In *Archaeologia Lituana*. T. 11, Vilnius, 2010, p. 78–89.
28. MISIUS, K. Valstybinės archeologijos komisija ir jos veikla. In *Kultūros paminklai*. Nr. 11. Vilnius, 2004, p. 3–32.
29. NAUDUŽAS, J. Prie Jurgaičių. Kryžių kalno paminklai. In *Nukentėję paminklai*. Vilnius, 1994, p. 161–166.
30. NAVICKIENĖ, E. *Nauja architektūra Lietuvos didžiųjų miestų istorinėje aplinkoje 1950-2003 metais*. (Disertacija). Vilnius, 2004.
31. PABERŽYTĖ, I.; COSTOPOULOS, A. The Evolution Of Current Trends In Lithuanian Archaeology: Soviet Past And Post-Soviet Present. *Lietuvos Archeologija*. T. 35. Vilnius, 2009, p. 95–116.
32. RAČKAUSKAS, K. *Kraštotyros sąjūdis Lietuvoje 1961-1986 m.* Vilnius, 1987.
33. RIAUBIENĖ, E. *Lietuvos architektūros paveldosauga (1918 - 2000): teisinės galimybės ir tvarkymo rezultatai*. (Disertacija) Vilnius, 2003.

34. SIDRYS, R. V. Kasinėjimai be teorijos? Kritiškas optimisto žvilgsnis į Lietuvos archeologiją. In *Lietuvos sovietinė istoriografija. Teoriniai ir ideologiniai kontekstai*. Vilnius, 1999, p. 207–240.
35. STANKEVIČIŪTĖ, E. *1948 m. žvalgomoji archeologinė ekspedicija Lietuvos mokslo istorijoje* (Magistro baigiamasis darbas) Klaipėda, 2014.
36. TAMULYNAS, L. Lietuvos archeologijos sąsajos su Sankt Peterburgo institucijomis iki 1918 m. *Lietuvos archeologijos šaltiniai Sankt Peterburge*. Vilnius, 2011, p. 15–40.
37. TRUSKA, L. Socialinė –ekonominė ir kultūrinė sovietų valdžios politika. In *Lietuva 1940-1990*. Vilnius, 2005.
38. VAITKEVIČIUS, V. Iš „Lietuvos archeologijos medžiagos“ istorijos. In *Lietuvos archeologija*. T. 35. Vilnius, 2009 p. 53–70.
39. VAITKUVIENĖ, A. *Kultūros palikimo įpaveldinimo procesai sovietinėje ir posovietinėje Lietuvoje*. (Disertacija) Vilnius, 2010.
40. *Vilniaus senienų muziejus (1855–1915)*. Vilnius, 2015.
41. VOLKAITĖ-KULIKAUSKIENĖ, R. *Lietuviai IX-XII amžiais*. Vilnius, 1970.
42. ZABIELA, G. 1940 m. Kultūros paminklų apsaugos įstatymas Pirmojo Lietuvos kultūros paminklų apsaugos įstatymo projektas. In *Kultūros paminklai*. Nr. 2. Vilnius, 1995.
43. ZABIELA, G. Pirmojo Lietuvos kultūros paminklų apsaugos įstatymo projektas, In *Kultūros paminklai*. Nr. 2. Vilnius, 1995.

Summary

PERCEPTION OF ARCHAEOLOGICAL OBJECTS AND ITS LEGAL REGULATION IN LITHUANIA SSR 1940-1990

The research about saving the cultural heritage objects during the Soviet period is particularly relevant sphere of XXI c. scientific researches, however a thorough and objective analysis, which embraces the legal regulations of archeological monuments and organization of accounting, is still lacking, even though these processes have close connections with today's archeological heritage and its records. In order to fulfill the objective analysis, a certain time distance is already existing, that is why a favorable medium is created not only for researches of the past, but also for a chance to learn from mistakes made in the past. It gives novelty and relevance to the theme of this Master's Thesis. Legal documents, intended for protection of archeological monuments and records, scientific researches of Soviet period's scientists and their memories, published in the beginning of XXI c., create a specific image on how the archeological values were perceived, in what ways accounting of these monuments and protection processes were conducted. For preservation of valuable features in Lithuania's TSR, a separate laws and resolutions were appointed. These documents are the object of this Master's Thesis research. The beginning of chronological period of this Master's Thesis the July 20th of 1940 is chosen, when the first protection law of cultural monuments of Lithuania's TSR was enacted. The indicated period also includes such years as 1941 – 1944, when Lithuania was occupied by Germany. This did not have any influence on the records of archeological objects, because the protection law of cultural monuments, created in July 20th of 1940, was still valid. This research ends at 1985, which is the beginning of restructuring movement (perestroika). For the analysis of the research's object such purpose is raised – to determine how archeological monuments were perceived legally, what was the change of such perception, and how it was implemented in reality of Lithuania's TSR. In order to achieve this purpose three tasks were raised: 1) to analyze the change of „archeological monument's“ conception in legal documents of Lithuania's TSR; 2) To find out how were regulated the records and protection of Lithuania's TSR archeological objects; 3) to explore how the existed laws, which regulated Lithuania's TSR protection of archeological monuments and its records, affected scientific archeological researches.

After analyzing the purpose and tasks, such conclusions are made, that legally „archeological monuments“ were perceived as movable and immovable cultural objects, which had exclusive features that let them to be accredited to this group. This gave them opportunities of protection and accounting. Even though, by legal acts, records and protection of archeological objects were regulated

to be carried out from 1940, however, in Lithuania's TSR it systematically started only from 1948. In scientific archeological researches the main focus was dedicated to researches of barrows, mounds and funerary monuments, inter alia archeologists, who worked during Soviet period, supplemented the already legally prepared instructions of application of legislation with methodological measures (1958, 1976), which were appointed to archeologists and preservationists.